

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

REGIO BRABANTS PEELGEBIED

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiters arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-812511

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf

Hoofdstuk 1. Inleiding

- 1.1. Ligging en omvang van het gebied
- 1.2. Achtergrond gebiedsindeling

Hoofdstuk 2. Bodemgesteldheid

- 2.1. Geologische genese, bodem en reliëf
- 2.2. Afwatering

Hoofdstuk 3. Grondgebruik

- 3.1. Situatie 1850
- 3.2. Veranderingen 1850-1940
 - 3.2.1. Ontginningen 1850-1900
 - 3.2.2. Verveningen
 - 3.2.3. Ontginningen 1900-1940
 - 3.2.4. Situatie 1940
- 3.3. Belangrijke veranderingen na 1940
- 3.4. Het huidige landschapsbeeld

Hoofdstuk 4 Infrastructuur

- 4.1. Landwegen
- 4.2. Wateren
- 4.3. Dijken en kaden
- 4.4. Spoor- en tramwegen
- 4.5. Militaire infrastructuur

Hoofdstuk 5 Nederzettingsstructuur

- 5.1. Algemeen
- 5.2. Grotere kernen
- 5.3. Dorpen en gehuchten
 - 5.3.1. Het zandgebied
 - 5.3.2. Het Peelgebied
- 5.4. Verspreide bebouwing
 - 5.4.1. Het zandgebied
 - 5.4.2. Het Peelgebied

Geraadpleegde literatuur

Gebruikte kaarten

Bijlage (lijst van figuren)

Woord vooraf

Dit rapport over het Brabants Peelgebied maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten-Inventarisatie-Project. Naast deze regio kent de provincie nog zeven andere inventarisatiegebieden (zie bijlage, figuur 1). Het rapport bevat een beschrijving van de voornaamste regionale historisch-ruimtelijke ontwikkelingen en karakteristieken waarbij de situatie van omstreeks 1850 is gekozen als uitgangspunt. Het jaar 1940 vormt in beginsel het eindpunt van de beschrijving. Belangrijke veranderingen van na die tijd worden echter wel vermeld. Voor de periode 1850-1940 komen achtereenvolgens aan bod: ligging en begrenzing van de regio, bodemgesteldheid, grondgebruik, infrastructuur en nederzettingsontwikkeling. Van primair belang hierbij is het (veelal bovenlocale) verband tussen historisch-geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en/of landschappelijke ontwikkelingen. Details blijven derhalve in het algemeen buiten beschouwing. Als bijlage is een aantal kaarten (deels thematisch, deels topografisch) toegevoegd ter illustratie van de behandelde onderwerpen.

De regiobeschrijvingen dienen op de eerste plaats als basis voor de gemeentelijke inventarisatierapporten die in het kader van bovengenoemde projecten worden opgesteld. In die rapporten wordt per gemeente een overzicht gegeven van de historische nederzettingsstructuur en cultuurhistorisch interessante objecten zoals kerken, woonhuizen, boerderijen, fabrieksgebouwen, kanalen, bruggen, wegkruisen en groenelementen.

Belangrijkste doelstelling van het Monumenten-Inventarisatie-Project is het verkrijgen van een (landelijk) overzicht van jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. In de provincie Noord-Brabant zullen daarnaast ook objecten en structuren van vóór 1850 worden vastgelegd, dit als uitvloeisel van de reeds eerder, in 1979, opgestarte Cultuurhistorische Inventarisatie. De regiobeschrijvingen en de gemeentelijke inventarisatierapporten kunnen verder als uitgangspunt dienen voor publicaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedenbouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein.

Voor nadere informatie inzake de doelstellingen, opzet en uitwerkingen van het Monumenten-Inventarisatie-Project raadplege men de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940), opgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist/'s-Gravenhage, 1987).

's-Hertogenbosch, januari 1990

1. Inleiding

1.1. Ligging en omvang van het gebied.

Het Brabants Peelgebied is gelegen in het oosten van de provincie Noord-Brabant. Ten noorden ervan ligt de regio Maaskant. De westelijke begrenzing wordt bepaald door de ligging van de regio's 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Kempenland. De oost- en een deel van de zuidgrens vallen samen met de provinciegrens tussen Noord-Brabant en Limburg terwijl in het zuidwesten de landsgrens met België het verloop van de regiogrens bepaalt (zie bijlage, figuur 1).

Het Brabants Peelgebied bestaat uit zestien gemeenten met een gezamenlijke oppervlakte van ca. 925 km² (1). Hieronder volgt een opsomming in alfabetische volgorde. Achter de hoofdkern(-en), aangeduid door de gemeentenaam, zijn eventuele belangrijke overige kernen vermeld.

1. Asten (Heusden)
2. Bakel en Milheeze (Rips)
3. Boekel (Venhorst)
4. Budel (Budel-Dorplein, Budel-Schoot)
5. Deurne (Helenaveen, Liessel, Neerkant, Vlierden)
6. Gemert (Elsendorp, Handel, Mortel)
7. Heeze
8. Leende
9. Maarheeze (Gastel, Soerendonk, Sterksel)
10. Mill en St. Hubert (Langenboom, Wilbertoord)
11. Oploo, St. Anthonis en Ledeacker (Stevensbeek, Westerbeek)
12. Someren (Lierop, Someren-Eind, Someren-Heide)
13. Uden (Odiliapeel, Volkel)
14. Vierlingsbeek (Maashees, Overloon, Vortum-Mullem)
15. Wanroij (Landhorst, Rijkevoort)
16. Zeeland

1.2. Achtergrond gebiedsindeling.

De begrenzing van de regio heeft een duidelijk fysisch-geografische achtergrond in zoverre dat bijna alle gemeenten van het inventarisatiegebied voor een belangrijk deel gelegen zijn binnen het voormalig hoogveen- en heidecomplex van de Peel. We kunnen hier spreken van Peelrandgemeenten. Een tweede gemeenschappelijk kenmerk betreft de grootscheepse afgraving en ontginning van deze woeste veen- en heidegronden in de periode 1850-1940. Het areaal cultuurland binnen de genoemde gemeenten onderging hierdoor een opmerkelijke uitbreiding. Om praktisch-organisatorische redenen zijn bij de gebiedsindeling de huidige gemeentegrenzen aangehouden waardoor de regio een groter gebied omvat dan de oorspronkelijke Peel.

Naast het Brabants Peelgebied kent de provincie nog zeven andere inventarisatiegebieden. Dit zijn: het Brabants Kleigebied, Zuidwest-Brabant, regio Tilburg, Kempenland, regio Eindhoven, regio 's-Hertogenbosch en de Maaskant.

(1) Provinciale Almanak voor Noord-Brabant, 1989, pp. 57-146.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Geologische genese, bodem en reliëf

De geologische formaties die binnen het inventarisatiegebied dicht bij of aan het oppervlak voorkomen, en die in meerdere of mindere mate bepalend zijn voor de gesteldheid van de bodem en de vorm van het aardoppervlak, zijn deels van pleistocene en deels van holocene ouderdom. Naar hun ontstaanswijze kunnen van zuidwest naar noordoost drie verschillende gebieden worden onderscheiden, te weten: de dekzand- en beekdalgronden van de Centrale Slenk, de samengestelde zand- en veengronden van de Peelhorst en een smalle strook oude rivierafzettingen in en langs het Maasdal (zie figuur 2). De Centrale Slenk en de Peelhorst zijn gevormd na het ontstaan van een aantal zuidoost-noordwest verlopende breuken waarlangs afschuivingen hebben plaatsgevonden. De voornaamste hiervan is de Peelrandbreuk, die de scheiding vormt tussen de relatief laag gelegen Centrale Slenk en de hoger gelegen Peelhorst (1). De breuk volgt globaal de lijn Uden-Gemert-Deurne en is op verschillende plaatsen duidelijk in het terrein waarneembaar in de vorm van een steile rand met een hoogteverschil van 1 à 3 meter.

Het regiogedeelte ten zuidwesten van Deurne is gelegen binnen de Centrale Slenk. De bovenste lagen van deze geologische depressie bestaan overwegend uit eolische afzettingen, de zogenaamde dekzanden. Deze zijn afgezet tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen, ca. 80.000 tot 10.000 jaar geleden. In die koude en droge periode, het Weichselien genaamd, kon bij de afwezigheid van vegetatie veel materiaal door de wind worden verplaatst. Rond het midden van het Weichselien werd eerst het "regionaal of oud dekzand" afgezet. Dit sterk ge-laagde pakket bestaat uit lemig zand en kan enkele tientallen meters dik zijn. Het bezit een zwak golvend reliëf (2). Op enkele plaatsen (met name ten zuiden van Someren) komen in dit dekzand leemlagen voor die door smeltwater zijn afgezet.

Tijdens de laatste fase van het Weichselien kwam het "locaal of jong dekzand" tot afzetting. Dit zwak lemige dekzand is aangevoerd door overwegend noordwestelijke winden waardoor zuidwest-noordoost gerichte ruggen ontstonden. Een deel van het jongere dekzand is uit drooggevallen beek- en rivierdalen opgewaaid en op enig afstand daarvan weer neergelegd in de vorm van tamelijk hoge ruggen. Deze evenwijdig lopende dekzandgordels, die als oeverwallen fungeren voor later ontstane waterlopen, vormen een geschikte locatie voor de zogenaamde oude bouwlanden (zie par. 3.1.).

Dichter bij de beekdalen treft men lemige afzettingen aan met plaatselijk veen (3). Op sommige plekken (onder meer in Leende en Budel) werd de vegetatie in de middeleeuwen door overbeweiding en plaggenwinning sterk aangetast waardoor stuifzandgebieden konden ontstaan. Deze stuifzanden behoren samen met de beekdalafzettingen en veengronden, gerekend naar hun tijdstip van ontstaan, tot de periode van het Holoceen die 10.000 jaar geleden begon.

De Peelhorst ligt ten oosten van de Peelrandbreuk en beslaat grofweg de noord-oostelijke helft van de regio (zie figuur 2). De Peelhorst zelf is opgebouwd uit

(1) Bodemkaart van Nederland, 1976, p.39.

(2) Zonneveld, 1985, p.33.

(3) Van Diepen, 1968, pp. 11-12.

een aantal, tot verschillende hoogten opgerezen schollen, die van elkaar gescheiden zijn door kleinere breuken. Naast laat-pleistocene fijne dekzandafzettingen komen op de (noordelijke) Peelhorst over een grote oppervlakte grove grindrijke zanden voor die daar in het Midden-Pleistocene (500.000-150.000 jaar geleden) door de Maas zijn afgezet. Door een opleving van de breukentektoniek verplaatste de Maas zich later van de Peelhorst naar haar huidige, meer oostelijke bedding. Daarbij is waarschijnlijk de steilrand tussen Mill en St. Anthonis ontstaan (4). Het oude dekzand, dat plaatselijk is vermengd met het grovere rivierzand, is op de Peelhorst veel minder dik dan in de Centrale Slenk. Het jonge dekzand komt ook hier voor in de vorm van langgerekte ruggen.

De jongste afzettingen die aan de oppervlakte liggen dateren uit het Holoceen, een periode die gekenmerkt wordt door oplopende temperaturen en mildere klimaatomstandigheden. In de beekdalen op de Peelrug werd lemig fijn zand afgezet. In de bovenlopen van veel afgedamde beekdalen trad door een verstoorde afwatering veengroei op. Tevens kwam veen tot ontwikkeling in afvoerloze veenvormige laagten in het dekzand. Dit was de aanzet tot de vorming van het grote hoogveencomplex van de Peel (5).

Dit veenpakket bestond grotendeels uit veenmossen die niet alleen omhoog groeiden maar zich ook zijwaarts uitbreidden over de naastgelegen zandgronden. Op deze wijze kwam in de grensstreek tussen Brabant en Limburg een complex van hoogvenen en veenmoerassen tot stand, in de volksmond "pelen" genoemd (6). Een groot gedeelte is afgegraven ten behoeve van turfwinning. Op de noordelijke Peelhorst is als gevolg van vrij recente ontginningen (par. 3.2.) niets overgebleven. Op de zuidelijke Peelrug liggen nog enkele restanten (figuur 2). De oorspronkelijke dikte van het veenpakket was afhankelijk van de topografie. Boven de laagste delen van de zandondergrond heeft het veen een dikte kunnen bereiken van enkele meters. Op de hogere gronden was de veenlaag aanmerkelijk dunner.

Dwars over de Peelhorst lopen enkele stuifzandgordels. Behalve aan hun hogere ligging kan men deze ruggen ook herkennen aan hun begroeiing met naaldhout. Opvallend is de aanwezigheid van (inmiddels beboste) stuifzandterreinen in de nabijheid van oude bouwlanden.

Aan de noordoostkant van de regio ligt langs de Maas een smalle strook met laat-pleistocene rivierafzettingen. Deze bestaan uit grove, grindhoudende zanden. Ze zijn afgedekt door laat-pleistocene en holocene rivierklei. Plaatselijk is de rivierklei verspoeld en elders in dunne lagen afgezet langs de zandige dalbodem.

Het inventarisatiegebied is gelegen tussen +36 m. N.A.P. in het zuiden (gemeente Budel) en +10 m. N.A.P. in het noorden (gemeente Mill en St. Hubert). Het regiogedeelte binnen de Centrale Slenk ligt geheel boven de +20 m. N.A.P.. Er bestaat een zwak golvend reliëf. De Peelhorst helt van zuidoost (+33 m. N.A.P.) naar noord (+10 m. N.A.P.). Het centrale plateau van de Peel is vrij vlak.

(4) Bodemkaart van Nederland, 1976, p.45.

(5) Bodemkaart van Nederland, 1968, p.37.

(6) Van Diepen, 1968, p.115.

De aflopende delen aan weerszijden zijn versneden door talrijke beken. De stuifzandterreinen bezitten een zeer onregelmatig reliëf. De rivierafzettingen langs de Maas zijn gelegen tussen de +16 m. en +11 m. N.A.P..

2.2. Afwatering (fig. 5)

Het Brabants Peelgebied vormt in waterstaatkundige zin geen eenheid. Het noord-oostelijk deel watert af op de Maas terwijl het noordwestelijk, midden- en zuidoostelijk gedeelte tot het stroomgebied van het riviertje de Aa behoren. Het zuidwestelijk deel van de regio tenslotte loost op de Dommel.

- De Maas ontvangt tussen Vierlingsbeek en Grave het water van de noord-oostelijke Peelrug. Dit Peelwater wordt afgevoerd door de Raam en de Oeffeltse Beek. De Raam ontstaat op de Wanroijsche Peel door samenvloeiing van verschillende kleine waterlopen. Deze beek stroomt vandaar in noord-noordwestelijke richting langs Wanroij en St. Hubert naar Grave aan de Maas. Een gedeelte, de Verlegde Lage Raam geheten, is van kunstmatige aard. Onderweg worden onder meer de St. Anthonisloop, de Grote Beek en de Graspeelloop opgenomen. Ook het Defensie- of Peelkanaal loost gedeeltelijk op de Raam. Het verval van de Raam bedraagt ongeveer 12 meter. De Oeffeltse Beek ontspringt in de buurt van Holthees (gemeente Vierlingsbeek), op de grens van Noord-Brabant en Limburg. Via Boxmeer loost deze waterloop bij Oeffelt op de Maas, alwaar zich in de linkerbandijk een keersluis bevindt (7). Over dit traject bestaat een verval van ca. 15 meter. De voornaamste zijtakken van de Oeffeltse Beek zijn de Strijpse Beek en de Oploosche Molenbeek.
- Het grootste gedeelte van de regio behoort tot het stroomgebied van de Aa. De Aa is afkomstig van het Limburgs Peelgebied waar ze ten noorden van Nederweert ontstaat door de samenkomst van een aantal waterloopjes. Het riviertje vormt over enige afstand de grens tussen de gemeenten Someren en Asten en stroomt vervolgens verder over Helmond, Beek en Donk, Erp en Veghel naar Den Bosch. Hier mondt ze uit in de Dieze, die in verbinding staat met de Maas. De Aa heeft een lengte van 66 kilometer en kent een verval van ruim 28 meter. Vanaf de westkant van de Peelrug loopt een groot aantal stroompjes naar de rechteroever van de Aa. Dit zijn onder andere de Eeuwelse Loop, de Voordeldonkse Loop, de Astense Aa, de Oude of Bakelse Aa, de Snelle Loop, de Peelse Loop en de Leigraaf. Op de linkeroever worden binnen de regio de Diepenhoekse Loop en de Kleine Aa opgenomen.
- Het zuidwestelijk deel van het Brabants Peelgebied loost onder meer via de Strijper Aa, de Sterkelse Aa, de Peelrijt en de Kleine Dommel of Rul op het riviertje de Dommel, dat zelf overigens geheel buiten de regio is gelegen. De Dommel is afkomstig van de Belgische Kempen en komt evenals de Aa bij 's-Hertogenbosch uit in de Dieze.

Omstreeks 1850 leverde de afwatering nog steeds de nodige problemen op. De vrije afvoer verliep minder vlot dan tegenwoordig. Het zandgebied was dan ook in die

(7) Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 136-137.

tijd, met name in de winter, veel natter dan nu het geval is. Een belangrijke oorzaak van de stagnatie vormden de belemmeringen in de waterafvoer van de beken zelf, zoals de vele meanders, ondiepten en sluizen/stuwen van watermolens (8). De veel voorkomende hoge waterstanden op de Maas waren eveneens ongunstig voor een vlotte afstroming van de waterlopen in het Brabants Peelgebied. Na 1850 werd het aanbod van af te voeren oppervlaktewater nog belangrijk verhoogd als gevolg van de afgraving en ontginning van de Peel (par. 3.2.).

Aanvankelijk heeft men getracht om op lokaal niveau verbetering aan te brengen in de situatie. De stroomgeulen werden uitgediept en scherpe bochten genormaliseerd. Voldoende was dit echter niet. Ten behoeve van een meer grootschalige aanpak werd een aantal waterschappen opgericht, als eerste (in 1863) voor een deel van de gronden die afwaterden op de Dommel. Nieuwe waterstaatkundige ingrepen waren het gevolg. Veel beken werden gekanaliseerd en van stuwen voorzien. In de periode 1900-1940 vond de aanleg plaats van enkele nieuwe waterlopen. Zo werd tussen Oploo en Sambeek de Sambeekse uitwatering gegraven om de bovenlopen van de verschillende beken in dit gebied te ontlasten. De bovenloop van de Oeffeltse Beek werd hierdoor gescheiden van de benedenloop. Door het maken van twee kleine afleidingskanalen (buiten de regio) van de Aa naar de in de jaren 1822-'26 gegraven Zuid-Willemsvaart (par. 4.2.) kon dit scheepvaartkanaal worden benut voor de afwatering van gronden binnen het Brabants Peelgebied (9). In het stroomgebied van de Dommel werd ter verbetering van de waterafvoer in 1916 het Sterksels Kanaal gegraven.

In verband met de afgraving van het hoogveencomplex van de Peel is in de tweede helft van de 19e eeuw een apart stelsel van waterlopen gegraven. De aangelegde kanalen, de Helena- of Peelvaart (1853-'80) en het Kanaal van Deurne (1876-1906), dienden hoofdzakelijk voor het vervoer van turf (par. 4.2.). Dat gold ook voor het in 1889-'90 gegraven Astense Peelkanaal. Hun betekenis voor de afwatering is door de beëindiging van de vervening sterk gereduceerd. Van de zijkanalen (wijken) die het hoogveen moesten ontwateren zijn de meeste inmiddels weer dichtgegoid. Tussen de Helenavaart en het Kanaal van Deurne zijn nog gedeelten aanwezig. Ook in het natuurreservaat "Groote Peel" (gemeente Asten) liggen nog overblijfselen van wijken. Deze hebben sinds de demping van het Astense Peelkanaal echter geen afwateringsfunctie meer (10).

In de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog werd uit militaire overwegingen door de Peel een inundatielinie aangelegd. Deze linie heeft een noord-zuidelijk verloop en bestaat uit respectievelijk het Defensie- of Peelkanaal, het Afwateringskanaal en het Koordekanaal (par. 4.5.). Deze kanalen onttrekken veel water aan de Peel waardoor in de aangrenzende hoge gronden droogteverschijnselen optreden.

De algemene afwatering van de regio is na normalisatie van een aantal beken, het plaatsen van stuwen en het graven van nieuwe waterlossingen vrij goed te noemen. Op enkele plaatsen is de ontwatering te sterk doorgevoerd. De gronden op de Peelrug zijn verder ook door afgraving van het veen en door ontginning zeer droogtegevoelig geworden. Er wordt hier veelvuldig beregening toegepast (11). In 1940 was het gehele inventarisatiegebied reeds onder waterschapsverband gebracht. Overeenkomstig de drie stroomgebieden bestaan er drie waterschappen die binnen de regio het beheer voeren over de verschillende waterlopen, te

(8)Reijs, 1955, p. 570.

(9)Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 75-76, 82.

(10)Bodemkaart van Nederland, 1972, p. 49.

(11)Bodemkaart van Nederland, 1968, p. 29.

weten: Het waterschap van het Stroomgebied van de Dommel (uitgebreid in 1921), het Stroomgebied van de Aa (opgericht 1922, uitgebreid in 1926) en van de Maaskant (opgericht 1921, uitgebreid in 1926) (12).

(12)Reijs, 1959, pp. 570-571.

3. Grondgebruik

3.1. Situatie 1850

Het grootste deel van het inventarisatiegebied (ca. 70 procent) bestond omstreeks 1850 uit niet of slechts zeer extensief gebruikte heidevelden en veenmoerassen. Voor het merendeel behoorden deze woeste gronden tot de Brabantse Peel, een onherbergzaam gebied met een oppervlakte van ca. 600 km². Samen met de Limburgse Peel vormde dit heide- en hoogveencomplex een 1000 km² grote natuurlijke grensstrook tussen de twee zuidelijke provincies. Over een lengte van 50 km strekte dit gebied zich uit van Grave in het noorden tot Weert in het zuiden. Hoewel het zuid-westelijk deel van de regio doorgaans niet tot de Peel wordt gerekend besloeg het gedeelte woeste grond hier ook zeker meer dan 50 procent. Opvallend is het geringe percentage bos binnen het Brabants Peelgebied, dit bedroeg namelijk nog geen 5 procent. Plaatselijk kwamen omvangrijke stuifzandgebieden voor (onder meer bij Zeeland, Overloon, Leende en Budel). Verder was de regio rijk aan vennen en meertjes.

Op het reeds in cultuur gebrachte land op de westflank (Zeeland-Gemert-Deurne-Someren) en de noordoostflank (Mill-St.Anthonis-Oploo) van de Peelrug wisselden akkers, weiden en hooilanden elkaar af. Ook in de zuidwesthoek van de regio (Heeze, Leende, Budel) was dit het geval. Binnen het inventarisatiegebied als geheel maakten deze gronden samen niet veel meer dan 25 procent van het totale oppervlak uit. In de directe omgeving van de oude woonkernen kwamen grotere, min of meer aaneengesloten bouwlandcomplexen voor. Op grotere afstand van de dorpen lagen verspreide kleine akkerpercelen of kampen. In de lagere delen van het landschap langs de beken waren de weiden en hooilanden gelegen. Uitgaande van de natuurlijke gesteldheid zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, was hier na ontginning een type cultuurlandschap ontstaan dat vaak omschreven wordt als een kamponginninglandschap met plaatselijk essen of akkers (zie fig.3.). Voor Brabant is de benaming "akkerlandschap met kampen" meer op z'n plaats.

In het noordoosten van de regio lag op het lage rivierkleiterrras langs de Maas een strook grasland met enkele percelen bos. De aanliggende zandgronden op het hogere terras ten westen ervan waren ontgonnen tot bouwland. Hier is sprake van een rivierterraslandschap.

De agrarische bedrijfsvoering binnen het Brabants Peelgebied in het midden van de vorige eeuw kan worden aangeduid als een traditioneel gemengd boerenbedrijf, gericht op de verbouw van voedselgewassen (rogge, boekweit, haver, gerst). De veestapel (met name schapen) leverde onder andere de mest voor de noodzakelijke bevruchting van de akkers. Verder was er sprake (op beperkte schaal) van het fokken van mestvee, zoals varkens (Budel), kalveren (Someren) en ganzen (Rijkevoort). Bij een voldoende areaal weidegronden (zoals in Uden) zorgde het rundvee voor een vrij aanzienlijke boterproductie (1). De meeste gemeenten waren echter karig bedeeld met goede weidegrond. Voor het weiden van de schaapskudden was men daarom aangewezen op de woeste Peelgronden. Deze niet gecultiveerde gronden werden "gemeynt(e)" genoemd (2). In de loop van de middeleeuwen waren de gemeynten geclaimd door verschillende grondheren, met als belangrijkste de

(1)Van der Aa, 1839-'51; II, pp. 369, 800;X p. 571 en XI, p. 352.

(2)Vervloet, 1986, p. 15.

hertog van Brabant. De inwoners van nabij gelegen dorpen hadden er tegen een bepaalde vergoeding gemeenschappelijke gebruiksrechten. Pas in de Franse tijd kregen de gemeenten de woeste gronden in eigendom. Een gedeelte kwam aan de staat en werd beheerd door de dienst der Domeinen. Behalve als weide werden de gemeyntegronden ook gebruikt voor het steken van plaggen, het kappen van geriefhout en het plaatsen van bijenkorven. Struikheide leverde het materiaal voor bezems die in grote getale naar Duitsland werd uitgevoerd. Verder werd er op de veengronden op primitieve wijze turf gestoken voor eigen verbruik. Hierdoor ontstonden zogenaamde boerenkuilen, veenputten gevuld met drabbig veenwater (3). Aan de rand van de Peel waren in de eerste helft van de 19e eeuw al kleine stukjes van de heide ontgonnen door lokale boeren ten behoeve van uitbreiding van bestaande bedrijven. Veel succes had dit echter niet opgeleverd. Op sommige delen van de woeste gronden was de vegetatie door overbeweiding en plaggensteken sterk afgenomen waardoor de wind vat had gekregen op het onderliggende droge zand en verstuivingen waren ontstaan. Grote stuifzandcomplexen lagen onder meer bij Overloon, Milheeze en Leende.

Het ontstaan van het akker-/kampenlandschap langs de randen van de Peelrug en in het zuidwestelijk deel van de regio hangt samen met een belangrijke verandering in de agrarische bedrijfsvoering in de hoge middeleeuwen (1000-1200). Er werd toen een begin gemaakt met de plaggenbemesting (4). Hierbij werden heide- of grasplaggen vermengd met mest van het vee. Aanvankelijk gebeurde dit in de open lucht, later in de potstal. Het mengsel van plaggen en mest werd vervolgens op de akkers gebracht. Door dit proces telkens te herhalen ontstonden er vruchtbare humeuze akkerbodems die bij een dikte van 50 cm of meer ook wel worden aangeduid als "oude bouwlanden of enkeerdgronden". Samen met de kleinere kampen vormden de grotere akkercomplexen de meest intensief gebruikte delen van het landschap. De hooilanden (beemden) langs de beken waren van belang als leverancier van wintervoer voor het vee. Op sommige plaatsen werden deze beekdalgronden vrij intensief bemest met humusrijk materiaal zodat ook hier opgehoogde bodems ontstonden. De oude bouwlanden bestonden overwegend uit grote aaneengesloten, onregelmatige blokken die in de meeste gevallen (niet zichtbaar) waren onderverdeeld in smalle stroken. Ze bezaten een zwak golvend reliëf. Deze grotere akkercomplexen zijn waarschijnlijk ontstaan door uitbreiding van oude kampen met nieuwe. Verder werden ook meer verspreid liggende nieuwe kampen ontgonnen. Kenmerkend was, in vergelijking met de oudste akkerpercelen, hun kleinschaliger en minder onregelmatige verkaveling. De meeste bouwlanden waren omgeven door heggen of houtwallen om vee en wild te weren. Ook leverde deze begroeiing geriefhout voor het boerenbedrijf. Bij de hooi- en weilanden in de beekdalen treffen we een gemengde, onregelmatige blokken- en strokenverkaveling aan. De percelen waren klein en meestal onderling gescheiden door sloten of greppels, vaak met perceelsrandbegroeiing (5). Hier en daar lagen hakhoutbosjes met voornamelijk eiken, berken en elzen. Plaatselijk, met name op de leemhoudende broekgronden, waren populieren aangeplant, zowel op percelen als langs perceelsscheidingen en wegen. Populieren (canada's), in de volksmond "canadassen" genoemd, dragen bij aan een goede waterhuishouding in de bodem. In natte tijden houden ze grote hoeveelheden

(3)Reijs, 1955, pp. 553, 556-557.

(4)Vervloet, 1988, p. 14.

(5)De Bont, i.v..

water vast, in droge tijden laten ze dit weer langzaam afvloeien. Populierehout werd en wordt ook nu nog gebruikt in de klompenmakerij en voor luciferfabrikage (6). Het rivierterraslandschap langs de Maas (gemeente Vierlingsbeek) is opgebouwd uit een laag terras met grasland en westelijk daarvan een hoger terras met oude bouwlanden. De graslanden hadden een kleinschalige verkaveling in onregelmatige blokken en stroken. De percelen werden gescheiden door heggen, veelal bestaand uit speciaal gevlochten meidoornhagen, de zogenaamde Maasheggen (7). Het duidelijk hoger liggende bouwland kende een verkaveling in grote onregelmatige blokken die niet verder onderverdeeld waren. De akkercomplexen werden begrensd door een steilrand, al of niet met houtwal. Tussen de oude bouwlanden en de ten westen ervan gelegen heidegronden van de Peel lag een smalle onverkavelde strook met bosaanplant.

3.2. Veranderingen 1850-1940

Hoewel er in het begin van de 19e eeuw al (bescheiden) pogingen ondernomen waren tot ontginning van het Peelgebied hadden deze geen of nauwelijks succes gehad. Rond 1850 lag het heide- en hoogveencomplex van de Peel zodoende nog steeds woest en werd het zoals vermeld slechts zeer extensief gebruikt. Na 1850 kwam hier echter verandering in doordat men, na het opbreken van het traditionele landbouwsysteem, gebruik ging maken van de toenemende mogelijkheden tot exploitatie. Er kan voor het Brabants Peelgebied een onderscheid gemaakt worden tussen drie verschillende exploitatievormen, te weten: kleinontginning (minder dan 50 ha), grootontginning (meer dan 50 ha) en vervening (afgraven van veen voor het winnen van turf en turfstrooisel). Verder bestaat er verschil tussen de periode 1850-1900 en de periode 1900-1940. Vóór 1900 lag het accent namelijk op kleinschalige ontginningen terwijl na die tijd de grootschalige ontginningen de overhand kregen.

3.2.1. Ontginningen 1850-1900.

In de periode 1850-1900 gingen veel Peelrandgemeenten er toe over om gedeelten van hun woeste grond (voornamelijk heide) te verkopen aan boeren en landarbeiders. De boeren ontgonnen ter uitbreiding van hun oude bedrijven, de landarbeiders om een zelfstandig bestaan op te bouwen (8). Dit vond onder meer plaats bij Zeeland, Uden, Gemert en Bakel. Overigens werd niet alleen gemene grond aan de rand van de Peel verkocht maar ook in de heidegebieden tussen de dorpen (Someren, Maarheeze, Leende, Budel). Verder gebruikte men ook de broekgronden langs de beken voor uitbreiding van het areaal cultuurland (Wanroij, St. Hubert, Boekel). Aangezien natuurlijke mest een schaars goed was en kunstmest pas na 1880 werd geïntroduceerd was het aanvankelijk nog niet mogelijk om overal direct weiland of akkerland aan te leggen. Bosaanplant stelde daarentegen minder eisen aan de grond. Grote stukken heide werden door kapitaalkrachtige particulieren en commerciële ondernemingen beplant met naaldhout, in het bijzonder met dennen vanwege de vraag naar stuthout in de Limburgse en Belgische mijnbouw. Met name in de periode 1850-'80 werd, gestimuleerd door de hoge landbouwprijzen, veel heide- en broekgrond omgezet in cultuurland. Tijdens de daaropvolgende

(6)Crijns en Kriellaars, 1987, pp. 162.

(7)Mobach, 1987, p. 63.

(8)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 141, 156.

landbouwcrisis van de jaren '80 geraakte de ontginning tot bouw- en weiland echter op een laag pitje. De aanplant van nieuw bos ging daarentegen gewoon door. In tegenstelling tot de prijzen voor landbouwproducten daalden de prijzen voor dennenhout namelijk niet of nauwelijks.

Eén van de weinige succesvolle grootschalige landbouwontginningen van vóór 1900 vindt plaats bij Mill in het uiterste noorden van de Peel, op een veenheidegebied van bijna 600 ha (de Princepeel). In de jaren 1880-1900 werd op deze modelontginning onder leiding van de Limburgse grootontginner Dominicus van Ophoven getoond hoe onvruchtbare gronden met behulp van kunstmest en nieuwe landbouwmethoden omgezet konden worden in prima bouwland (9). Een belangrijke oorzaak voor het geringe aantal grootschalige ontginningen vóór 1900 was, afgezien van het mestprobleem, de slechte ontsluiting van de Peel. Het grootste deel van dit gebied was nauwelijks bereikbaar (10). Hoewel er in de tweede helft van de 19e eeuw al verandering optrad in deze situatie door de aanleg van verharde wegen en spoorlijnen (zie hoofdstuk 4) kwamen de grootontginningen pas na 1900 goed van de grond toen de conjunctuur weer verbeterde en het gebruik van kunstmest meer algemeen werd.

3.2.2. Verveningen

Een activiteit die vanaf 1850 wel direct op grote schaal werd uitgevoerd was de vervening ten behoeve van het winnen van turf. De turfwinning op de Peel werd geïnitieerd door twee Bosschenaren, de broers Jan en Nicolaas van de Griendt, die in 1853 samen met G. Carp uit Zaltbommel een hoogveengebied van 610 ha van de gemeente Deurne kochten. Uit deze gezamenlijke aankoop ontstond een onderneming die in 1858 werd omgezet in de N.V. "Maatschappij Helenaveen". De gronden werden overigens niet alleen gebruikt voor het steken van turf maar ook voor de teelt van boekweit. Behalve van Deurne werd er ook grond gekocht van Asten en enkele gemeenten in de provincie Limburg. In dit gebied had het veenmospakket (par.2.1.) een grote omvang en dikte (3 meter en meer) bereikt.

Meer noordelijk op de Peel lag het percentage heide-gronden veel hoger (meer dan drie-kwart) en was de veenlaag meestal dunner dan één meter. Grootscheepse turfwinning heeft hier derhalve nooit plaatsgevonden.

De Maatschappij Helenaveen liet voor het vervoer van de afgegraven turf een kanaal graven tussen haar concessiegebied en de in Limburg gelegen Noordervaart (zie par. 4.2.). Dit kanaal, de Helena- of Peelvaart, werd genoemd naar de echtgenote van Jan van de Griendt, Helena Panis. Tevens heeft zij haar naam geleend aan het te exploiteren veengebied en de in 1857 gestichte arbeiderskolonie Helenaveen. Vanuit de Helenavaart werden zijkanalen (wijken) aangelegd volgens het zogenaamde drietand-systeem (11).

In de eerste decennia na 1850 had de Maatschappij haar succes vooral te danken aan het winnen van turf uit zwartveen. De vraag naar brandstof in de 19e eeuw was groot. Verschillende industrieën gaven de voorkeur aan turf boven steenkool, zoals de steenbakkerijen (o.a. te Uden) die in de jaren 1850-'70 een bloei-periode doormaakten. Bij de afgraving van het veen werd de bovenste laag, de bonkaarde, op de vrijkomende zandondergrond geworpen. Na bemesting (onder meer met straatslijk en stadsbeer uit Den Bosch en Maastricht) verkreeg men een

(9)Reijs, 1955, pp. 556-557.

(10)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 53-66.

(11)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 63-66.

(12)Reijs, 1955, p. 558.

goede teelaarde, dalgrond genoemd, waarop akker- en tuinbouw werden uitgeoefend. Helenaveen werd een succesvolle landbouwenclave temidden van de nog niet ontgonnen Peelgronden (12). Er ontstond een veenkoloniaal landschapstype met loodrecht op de Helenavaart een rationele strookvormige verkaveling die weer was onderverdeeld in blokken. De percelen waren onderling gescheiden door wijken en sloten (zie fig. 7.b.). In tegenstelling tot de akkerbouw op de dalgrond werd de hierboven vermelde boekweitteelt direct op het veen (dat nog niet aan snee was) uitgeoefend. Na oppervlakkige ontwatering en afbranden van de heidebegroeiing zaaide men de boekweit in de as die als mest dienst deed. Deze rooibouwmethode leverde aanvankelijk goede oogsten op maar putte de grond sterk uit. Dit was dan ook de oorzaak van het verdwijnen van de boekweitcultuur rond 1880.

In 1878 begon de gemeente Deurne zelf met de ontginning van haar nog niet verkochte veengronden (ca. 2.500 ha.). Aangezien de Maatschappij Helenaveen uit concurrentieoverwegingen niet met de gemeente wilde samenwerken zag Deurne zich genoodzaakt tot de aanleg van een eigen kanaal voor afwatering en vervoer van de turf. Het Kanaal van Deurne werd in de periode 1876-1906 in etappes gegraven en kwam ongeveer parallel te lopen met de Helenavaart. Beide kwamen praktisch op dezelfde plaats uit bij de Noordervaart (in Limburg) vanwaar men via de Zuid-Willemsvaart (par. 4.2.) 's-Hertogenbosch en Maastricht kon bereiken. Volgens hetzelfde systeem als bij de Helenavaart werden er bij het Kanaal van Deurne wijken aangelegd.

Hoewel de winning van turf uit zwartveen op het hoogveencomplex van de Zuidelijke Peel ook na 1880 nog doorging verminderden de productie en opbrengst omdat door het goedkoper worden van steenkool en olie de vraag naar turf afnam. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou de zwartveenvergraving nog een opleving doormaken als gevolg van een algehele brandstoffennoed maar daarna kromp de productie zeer sterk in.

Daarentegen had men omstreeks 1880 de mogelijkheid ontdekt om uit grauwveen turfstrooisel of tuinaarde te fabriceren. Dit grauwveen bevond zich in een 40 tot 100 cm. dikke laag boven het zwartveen dat soms verscheidene meters dik was. Ook de laag bonkaarde (20 tot 40 cm. dik) die op het grauwveen lag was geschikt voor turfstrooiselfabrikage. Turfstrooisel werd gebruikt in stallen, kwekerijen, tuinen, voor grondverbetering en als textielversteviger. Een nadeel van de turfstrooiselwinning was dat de bonkaarde niet meer ten goede kwam aan de blootkomende zandondergrond. Later zou de landbouw hier de nadelen (lage vruchtbaarheid, slechte bodemsamenstelling) van ondervinden. Sommige gemeenten verkochten, toen de bonkaarde en het grauwveen zoveel waard bleken, alleen de bovenlaag van hun veengronden aan turfstrooiselfabrikanten. Ook werd vroeger gestorte bonkaarde weer opgegraven en verwerkt. In totaal zijn er in de Peel zeven turfstrooiselfabrieken opgericht. De eerste werd in 1881 gebouwd door de Maatschappij Helenaveen bij het gelijknamige station aan de in 1866 aangelegde spoorlijn Helmond-Venlo (par. 4.4.). De grootste turfstrooiselfabrikant werd de in 1885 gestichte Maatschappij Griendtsveen. De turfstrooiselindustrie was een uitermate lucratieve bezigheid. Naast particuliere maatschappijen hebben ook gemeenten (vooral Deurne en Asten) hiermee kapitalen verdiend. Met het opraken van de bonkaarde en het grauwveen verdween de turfstrooiselindustrie. Vóór 1915 was het met de grote winsten gedaan. Deurne, Asten en de Maatschappij

(12)Reijs, 1955, p. 558.

Griendtsveen rekten de fabrikage nog tot aan 1940. Na de Tweede Wereldoorlog hield alleen de gemeente Asten haar verwerkingsfabriek nog enige tijd draaiende (13).
3.2.3. Ontginningen 1900-1940

In de periode 1900-1940 kwam het zwaartepunt van de Peelexploitatie meer en meer te liggen op ontginning ten behoeve van de landbouw. Meer dan de helft van de Peel lag in het begin van deze eeuw nog woest. Na de kleinschalige randontginningen en bosaanplantingen uit de tweede helft van de 19e eeuw brak nu een tijd aan waarin ook op veel grotere schaal heidegronden in cultuur werden gebracht. De infrastructurele ontsluiting was inmiddels verbeterd (hfdst.4.), kunstmest werd meer algemeen toegepast en de kennis van ontginningsmethoden en -technieken was toegenomen. Via een wetenschappelijke benadering ontgonnen kapitaalkrachtige particulieren grote stukken land, vaak met hulp van de in 1888 opgerichte Nederlandse Heidemaatschappij. De Heidemaatschappij hield zich aanvankelijk vooral bezig met bebossing omdat directe omzetting tot bouw- of weiland veelal nog niet voldoende winstgevend werd beschouwd (14). De bodemgeschiktheid speelde hierbij een belangrijke rol. Ook slaagde men er in om de droge stuifzandgebieden te beplanten met naaldhout. Overigens gaven niet alle gemeenten de ontginning uit handen aan particulieren. Sommige, zoals Maashees en Boekel, namen zelf het initiatief. Hier kregen met name lokale boeren en landarbeiders een kans. In het (deels afgegraven) hoogveengebied vond ontginning plaats op restveengronden. Rondom Helenaveen breidde de tuinbouw zich uit en ontstonden er veeteeltbedrijven, gericht op de zuivelproductie (15). Tussen 1906 en 1914 was sprake van een ontginningshause.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd relatief weinig nieuw land in cultuur gebracht. In 1919 ontstond door samenwerking van alle Peelgemeenten (zowel de Brabantse als de Limburgse) de vereniging "Peelbelang". Doel was het verhogen van de productiviteit van de Peel (16). Nu werden ook midden op de Peel grote delen van de heide ontgonnen (Someren, Uden, Wanroij, Mill, Oploo). In het kader van de werkverschaffing tijdens de crisisjaren (1925-'40) zijn hierbij grote groepen werklozen ingeschakeld. De ontwikkelingen verliepen in een dermate snel tempo dat er niet alleen verspreid nieuwe bedrijven werden gesticht maar tevens plannen werden opgesteld voor de aanleg van nieuwe nederzettingen. De uitvoering hiervan wordt besproken in paragraaf 5.3.2..

Naast een verbeterde conjunctuur in de eerste decennia van de 20e eeuw speelde ook de groeiende staatsbemoeienis met de landbouw een rol bij de ontginningen. Gemeenten werden gesteund in het bebossen van woeste gronden door Staatsbosbeheer en er kwamen subsidiemogelijkheden ter bevordering van kleine landbouwbedrijven. Deze overheidspolitiek bevoordeelde de kleine boeren boven de eventueel geïnteresseerde kapitaalbezitters. Een hiermee samenhangende ontwikkeling was de toenemende organisatiegraad van de boeren. Door vereniging in coöperaties en standorganisaties ontstonden mogelijkheden voor een meer rendabele bedrijfsvoering. Dit bevorderde eveneens de stichting van nieuwe bedrijven (17).

(13)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 75-79.

(14)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 121-123.

(15)Bodemkaart van Nederland, 1968, pp. 45-46.

(16)Van Velthoven, 1949, p. 256.

(17)Peters en Thissen, 1987, pp. 140-141.

Een andere ontwikkeling betrof de agrarische bedrijfsvoering. Het gemengd bedrijf kwam steeds meer in dienst te staan van de veehouderij. Een relatief gunstig prijspeil voor vlees- en zuivelproducten speelde hierbij een rol. Het fokken van varkens en mestkalveren nam een grote vlucht. Op sommige plaatsen werd akkerland omgezet in grasland. Ook werden wel eerder aangelegde dennenbossen gekapt waarna de percelen als landbouwgrond in gebruik werden genomen. Kleinschalige nevenactiviteiten zoals de bereiding van boter werden verplaatst naar coöperatieve zuivelbedrijfjes. Het eerste boterfabriekje in Noord-Brabant werd al in 1893 opgericht te Liessel (gemeente Deurne). Ook voor de inkoop (veevoer, zaaigoed, meststoffen) kwamen coöperaties tot stand. De in 1896 in het leven geroepen Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (N.C.B.) was hierin de grote stimulator.

3.2.4. Situatie 1940

Omstreeks 1940 waren nog maar kleine delen van het heide- en veencomplex van de Brabantse Peel over. Het noordelijk deel was het meest grondig ontgonnen. Alleen bij Uden en Oploo lagen nog heide-restanten van enige omvang. In de zuidelijke helft waren in de gemeenten Deurne (de Heitakse Peel bij Helenaveen) en Asten (Peel de Veluwe) nog enkele grotere gedeelten woeste grond niet ontgonnen. Een omvangrijke oppervlakte heidegrond resteerde in het zuidwesten van de regio in de vorm van de Strabrechtse en Lieropse Heide tussen Heeze en Someren. Bij Budel lag een nog niet bebost stuifzandgebied. De meeste vennen en meertjes waren tijdens de Peelontginningen gedempt.

Ongeveer drie-kwart van de in cultuur gebrachte woeste gronden was omgezet in landbouwgrond. Het overige kwart was bebost, vooral met naaldhout. Uit de verkavelingsstructuur kan worden afgeleid waar klein- en waar groot-ontginningen hebben plaatsgevonden. De ontginningen door lokale boeren en landarbeiders kenmerkten zich door een kleinschalige, overwegend vrij regelmatig verkaveling in blokken en stroken. De ontginningen door kapitaalkrachtige particulieren en maatschappijen bezaten een veel grootschaliger en ook meer regelmatige percelering, bestaande uit blokken en rechthoeken. Ter ontsluiting van het nieuw ontgonnen land, was vaak per ontginningseenheid, een dicht net van zandwegen aangelegd volgens een zeer rechtlijnig patroon.

De verkaveling van het middeleeuwse akker-/kampenlandschap langs de randen van de Peelrug en in het zuidwestelijk deel van de regio was over het algemeen niet veel veranderd. In enkele gemeenten (Maarheeze, Leende, Budel) kan een schaalvergroting worden geconstateerd wat betreft de kleinschalig geperceleerde graslanden in de beekdalen. Het rivierterraslandschap langs de Maas had eveneens nauwelijks wijziging ondergaan.

Als gevolg van de omvangrijke ontginningsactiviteiten in de periode 1850-1940 was het areaal landbouwgrond binnen het Brabants Peelgebied zeer sterk uitgebreid. De groei betekende bijna een verdrievoudiging, van ca. 25 naar ca. 70 procent. Aanvankelijk nam vooral de hoeveelheid bouwland toe. Later, na veranderingen binnen de traditionele bedrijfsvoering kwam het accent meer op uitbreiding van het areaal grasland te liggen. De oppervlakte bos was verhoudingsgewijs eveneens zeer sterk toegenomen, van ca. 5 procent in 1850 naar ca. 15 procent rond 1940. Het aandeel woeste grond binnen de regio was gedaald tot minder dan 10 procent.

De bebouwing kende tot 1940 een bescheiden groei. In de meeste plaatsen onderging het aantal inwoners een verdubbeling. Alleen in Deurne nam de bevolking sterker toe, namelijk van 3.400 rond 1850 naar 12.500 omstreeks 1940. Uitbreiding van bebouwing vond over het algemeen plaats door middel van ver-

dichting en lintbebouwing langs uitvalswegen. In de Peel kwam een aantal nieuwe ontginningsnederzettingen tot stand (par. 5.3.2.).

3.3. Belangrijke veranderingen na 1940

Na de Tweede Wereldoorlog vonden de laatste (rest-) ontginningen plaats. Hier en daar werd nog grond bebost (onder andere bij Maarheeze en op de Somerse Heide). Van de eens uitgestrekte woeste Peelgronden resteert thans nog maar zo'n 3 procent (18). Vooral de heide heeft het moeten ontgelden. Hoewel er tot op heden nog steeds op kleine schaal turf wordt gestoken is er nog een beperkte oppervlakte veengrond over. In het zuidoosten van de gemeente Deurne ligt onder meer nog een restant dat deel uitmaakt van een complex beschermde natuurterreinen (deels in Limburg). Ten zuiden van Asten ligt eveneens een natuurgebied (Peel de Veluwe) met nog onontgonnen veengrond. Buiten de Peel, in het zuidwesten van de regio, zijn twee grotere heideterreinen overgebleven: de Strabrechtse Heide (ca. 1.100 ha.) ten oosten van Heeze en de Grootte Heide (ca. 300 ha.) ten westen van Soerendonk. Op de grens van de gemeenten Budel en Weert (Limburg) kan met het enig overgebleven stuifzand- en heidecomplex binnen het inventarisatiegebied aantreffen.

Een voor het landschap zeer belangrijke na-oorlogse ontwikkeling vormde en vormt het proces van landinrichting of ruilverkaveling. Bijna de helft van het Brabants Peelgebied is daardoor van schaal veranderd. Enerzijds werd kavolvergroting toegepast bij kleinschalige ontginningen. Anderzijds ondergingen de op meer grootscheepse wijze ontgonnen delen een proces van kavelsplitsing. Resultaat was nivellering van landschappelijke variatie en verlies aan historische informatiewaarde. Zo ging veel van de karakteristieke perceelsrandbegroeiing van oude bouwlanden en beekdalgronden verloren. In de gemeenten Bakel, Oploo en Mill zijn momenteel landinrichtingsprojecten in uitvoering.

Binnen de agrarische bedrijfsvoering is het accent nog sterker komen te liggen op intensieve veehouderij. Ook de melkveehouderij nam toe. Dit ging gepaard met een verdere uitbreiding van het graslandareaal ten koste van de hoeveelheid akkerland. Bij de tuinbouw (met name rond Helenaveen) valt toenemende teelt onder glas waar te nemen.

Nieuwe dorpsuitbreidingen hebben de nodige ruimte opgeëist. De grootste naoorlogse groeier was Uden. Het aantal inwoners van deze gemeente nam toe van 9.300 omstreeks 1940 naar 34.800 in 1988. De middeleeuwse akkercomplexen aan de noordkant van Uden moesten het daarbij ontgelden. Eenzelfde ontwikkeling voltrok zich bij plaatsen als Deurne, Gemert en Someren. Ook hier dienden oude bouwlanden als locatie voor nieuwbouwwijken.

Ten oosten van Volkel werd een militair vliegveld aangelegd waarvoor het laatste restant heide binnen de gemeente Uden werd aangesproken (par.4.5). Locale zandafgravingen deden nieuwe waterplassen ontstaan, die vaak een functie kregen als recreatiemeer of visvijver. Het toenemende autoverkeer vormde aanleiding tot de aanleg van enkele auto(-snel-)wegen (Helmond-Venraij, Eindhoven-Venlo) die het inventarisatiegebied in de breedte doorsnijden. De voormalige Peel is in de lengte ontsloten door de aanleg van de Middenpeelweg.

(18)Van den Brand (1984), p. 16.

3.4. Het huidige landschapsbeeld.

Ten aanzien van het huidige landschapsbeeld kan onderscheid gemaakt worden tussen het oude akker-/kampenlandschap, het rivierterraslandschap, het ontginningslandschap en het landschap van de resterende woeste gronden.

Het akker-/kampenlandschap langs de randen van de Peelrug en in het zuidwesten van de regio is door de ruilverkavelingen minder kleinschalig en besloten dan voorheen. Singels en houtwallen werden vervangen door prikkeldraad, onregelmatige perceelsgrenzen werden rechtgetrokken.

Bij het rivierterraslandschap langs de Maas is, ondanks enige schaalvergroting, een groot deel van de karakteristieke begroeiing van het Maasheggengebied behouden gebleven. Deze blokvormig verkavelde graslanden op het lage terras bieden met hun middelhoge perceelsrandbegroeiing een half-gesloten beeld. De oude akkercomplexen op het hoge terras maken een meer open indruk. Tegenwoordig bepaalt snijmaïs, verbouwd als veevoeder, niet alleen het beeld van veel oude landbouwgronden maar ook van een deel van de beekdalen.

De heide-ontginningsgronden werden eveneens gebruikt voor de maïsteelt. Het verschil in schaal tussen klein- en grootontginningen is hier minder duidelijk dan vroeger. Beide worden gekenmerkt door een rechtlijnige verkaveling. De regelmatige wegbeplanting zorgt voor een half-open landschapsbeeld. De individuele kleinontginningen zijn over het algemeen nog te herkennen aan een tamelijk fijnmazige percelering. In vergelijking met de grootontginningen heeft de boerderijbebouwing er een vrij hoge dichtheid. Bos is bijna geheel afwezig. De grootontginningen kenmerken zich vooral door de aanwezigheid van bosbegroeiing (deels productiebos, deels parkbos) en een relatief lage dichtheid van de agrarische bebouwing. Omvangrijke uniforme bedrijfsgebouwen en hoge silo's zijn nadrukkelijk aanwezig.

Het veen-ontginningslandschap onderscheidt zich in weinig van de meeste heide-ontginningen. Rondom Helenaveen is sprake van dichte wegbeplanting en verspreide bospercelen. Hier overheerst de tuinbouw.

Het landschapsbeeld van de woeste gronden tenslotte vertoont niet veel overeenkomst meer met dat van vroeger. De resterende "heide" is overwoekerd met grassen, struikgewas en geboomte (voornamelijk berken). Het overgebleven hoogveen is eveneens sterk begroeid geraakt waardoor het een overwegend besloten karakter heeft gekregen. Binnen de beschermde natuurreservaten liggen nog overblijfselen van het eens uitgestrekte veenmoeras (fig.7.c.).

4. Infrastructuur

4.1. Landwegen (fig. 4.a. en b.)

Zoals eerder opgemerkt (par. 3.2.1.) was het inventarisatiegebied (en met name de Peel) rond het midden van de 19e eeuw matig tot slecht ontsloten. Er bestonden weinig wegen die meer dan een interlocale betekenis hadden. Verbindingen van een bovenregionaal niveau ontbraken geheel. Verreweg de meeste wegen waren onverhard, veelal niet meer dan een karrespoor (1). Hun begaanbaarheid was sterk afhankelijk van de weersomstandigheden. Bij droog en warm weer waren ze vaak stoffig en mul, tijdens regen en dooi al snel modderig en ongeschikt voor het zwaardere verkeer.

Kort na 1850 werd, gedeeltelijk binnen de regio, een tweetal wegen aangelegd met een bovenregionale functie:

- Aan de oostzijde van de Peel kwam in de jaren 1850-'52 een verharde weg tot stand van Venlo naar Cuijk (2). Deze liep onder meer langs Maashees en Vierlingsbeek. Ter hoogte van Vierlingsbeek kon men met behulp van een pontveer de Maas oversteken.
- In 1855 werd een nieuwe en snellere verbinding gerealiseerd tussen Eindhoven en Weert. Binnen het Brabants Peelgebied lagen Heeze, Leende en Maarheeze op de route. De weg was deels met klinkers en deels met grind verhard (3).

Naast deze twee hoofdwegen bestonden er verder nog verharde verbindingen van interlocale betekenis. De eerste was een weg van Wanroij over Mill naar Grave. De andere was een in de jaren 1839-'43 aangelegde klinkerweg vanaf Den Bosch via Veghel naar Gemert, met (kort na 1850) een aftakking naar Uden. In deze laatste plaatsen eindigde de wegverharding. Het verkeer diende verder gebruik te maken van zandwegen. In tegenstelling tot de vrij rechtlijnige verharde hoofdwegen volgden de onverharde (inter-)locale wegen veelal de lijnen in het landschap. Zandruggen, beekdalen en verkavelingsstructuren bepaalden het verloop. Een grillig patroon was het gevolg. Langs de flanken van de Peelrug en rond de dorpen in het zuidwesten van de regio bestond een dicht net van zandwegen. De woeste gronden daarentegen waren veel slechter ontsloten. Enkele wegen doorsneden de Peel waaronder een in de 17e eeuw aangelegde verbinding tussen Deurne en Venraij. Ook tussen Venraij en Bakel lag een doorgaande weg (4). De meeste weggetjes liepen echter dood in het veenmoeras of op de uitgestrekte heide.

Na 1850 kwam al vrij snel een moderniseringsproces van het wegennet op gang. Dit was onder meer te danken aan een decentralisatie van de zorg van het wegennetstelsel in 1848, als gevolg waarvan provincies en gemeenten een zelfstandige taak kregen op het gebied van aanleg en onderhoud (5). Voorbeelden van nieuwe provinciale wegen zijn die vanuit Gemert over Oploo naar Boxmeer (1863) en van Uden naar Mill (1871) (6). Dit waren de eerste verharde verbindingen dwars door

(1)Crijns en Kriellaars, 1987, p.11.

(2)Hollenberg en Peters, 1980, p. 90.

(3)Van Gerwen en Iven, 1974, p. 115.

(4)Hollenberg en Peters, 1980, p. 90.

(5)Van der Woud, 1987, p. 169.

(6)Van Velthoven, 1949, p. 256.

de Peel. De Maatschappij Helenaveen liet een verharde weg aanleggen langs de in 1853-'80 gegraven Helenavaart (par. 4.2.). Nog voor 1900 werden de grotere dorpen binnen het inventarisatiegebied aangesloten op het verharde provinciale wegennet. In de meeste gevallen handhaafde men de oude wegtracé's. Voor verharding werden onder meer klinkers, steenslag, grind en leem gebruikt. Na 1900 werd de regio verder ontsloten door de aanleg van de wegen Venraij-Oploo (1910), Venraij-Deurne (1915) en Deurne-Oploo (1922) (7). De uitbreidingen van het wegennet geschieden echter niet erg systematisch. Pas na 1940 kwam hierin verbetering door aanleg van nieuwe noord-zuid en oost-west verbindingen. Tot die tijd stonden vooral militaire belangen (par.4.5.) een betere ontsluiting in de weg. Het stelsel van (inter-)locale zandwegen onderging in de periode 1850-1940 een aanmerkelijke uitbreiding als gevolg van de omvangrijke ontginningsactiviteiten (par. 3.2.). De regelmatige rasterstructuur van de wegen in de nieuw ontgonnen gebieden laat zich duidelijk onderscheiden van het veel onregelmatiger wegenpatroon op het oude cultuurland. Hoewel de belangrijkste doorgaande verbindingen onder invloed van het toenemende en zwaardere verkeer (opkomst van de auto rond 1920) verbreed en versterkt werden bleef het grootste deel van het wegennet binnen het Brabants Peelgebied tot 1940 onverhard. Na de Tweede Wereldoorlog kwam omstreeks 1960 de belangrijke noord-zuid ontsluiting van de Peel tot stand in de vorm van de Middenpeelweg. In het zuidelijk deel van de regio werden enkele auto(snel)wegen aangelegd (par. 3.3.).

4.2. Wateren (fig. 5)

De Maas vormt over een afstand van een tiental kilometers de oostelijke begrenzing van de regio. Als regenrivier was deze waterweg zeer gevoelig voor droge zomers. In de natte jaargetijden konden waterpeil en stroomsnelheid echter vervaarlijk hoog oplopen. Rond 1850 vormde de Maas derhalve bepaald geen betrouwbare scheepvaartverbinding. In de eerste helft van de 20e eeuw (1931-'42) zijn echter ingrijpende kanalisatiewerken uitgevoerd waardoor de afwikkeling van de binnenvaart over deze rivier belangrijk verbeterd werd. Verder vervulde de Maas een rol in de afwatering van het noordoostelijk deel van het inventarisatiegebied (par. 2.2.). Hoewel de belangrijkste beek binnen de regio, de Aa, in het verleden enige betekenis heeft gehad voor het verkeer over water stelde deze betekenis in de 19e eeuw nauwelijks meer iets voor (8).

Terwille van een betere verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Maastricht was in de jaren 1822-'26 de Zuid-Willemsvaart gegraven. Het tracé van dit kanaal loopt van Den Bosch in zuid-zuidoostelijke richting over Helmond, Weert en door Belgisch Limburg naar Maastricht. De lengte bedraagt 123 kilometer (9). De Zuid-Willemsvaart doorsnijdt het Brabants Peelgebied via een noord-zuid gericht traject over het grondgebied van de gemeente Someren. Hier liggen 4 van de in totaal 19 sluizen (aanvankelijk 21) die nodig zijn om het hoogteverschil van ca. 40 meter tussen Den Bosch en Maastricht te overbruggen (10). Deze sluizen werk(t)en zeer vertragend op het scheepvaartverkeer.

(7) Jansma en Schroor, 1987, p. 460.

(8) Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 129-132, 156.

(9) Van der Woud, 1987, pp. 128-129.

(10) Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 71-72.

Na 1850 zijn binnen de regio nog een zestal kanalen c.q. waterlopen aangelegd. Drie daarvan, gegraven in de tweede helft van de 19e eeuw, dienden voor de ontwatering van het in exploitatie genomen hoogveencomplex van de Peel en voor het vervoer van de daar gewonnen turf.

Als eerste werd in 1853 een start gemaakt met de aanleg van de Helena- of Peelvaart, op initiatief van de particuliere verversingsmaatschappij Helenaveen. Vanaf de Noordervaart in Limburg loopt dit kanaal in noordelijke richting tot aan de provinciegrens tussen Noord-Brabant en Limburg. Daar buigt de Helenavaart af naar het oosten om haar loop min of meer evenwijdig aan deze grens te vervolgen tot aan de spoorlijn Eindhoven-Venlo op de plek waar vroeger het station Helenaveen stond (par. 4.4.). Bij deze samenkomst van kanaal en spoorlijn kwam later in de 19e eeuw op Limburgs grondgebied het dorpje Griendtsveen tot ontwikkeling. In 1854 werd de Helenavaart reeds gedeeltelijk in gebruik genomen (11). Voltooiing vond plaats in 1880 na verlenging tot aan Griendtsveen. De totale lengte bedraagt bijna 16 kilometer. Loodrecht op de Helenavaart werden zijkanalen gegraven. Vanwege het gehanteerde drietandsysteem worden deze zijkanalen ook wel gaffelwijken genoemd (12).

In de periode 1876-1906 werd door de gemeente Deurne een tweede kanaal aangelegd door het veengebied van de Peel. Dit Kanaal van Deurne is in vier gedeelten gegraven. Vanaf de Noordervaart loopt het tot aan de provinciegrens parallel aan de Helenavaart. Vanaf daar volgt het Kanaal van Deurne een meer westelijke loop, hoewel het eveneens uitkomt op de plaats van het voormalige station Helenaveen aan de spoorlijn Eindhoven-Venlo. Hier had de gemeente Deurne een turfstrooiselfabriek. In 1885 was dit punt bereikt. In 1906 kwam tenslotte een aansluiting tot stand met het bassin dat langs de spoorlijn was aangelegd voor een eventuele voortzetting van het kanaal in noordelijke richting (13). Langs het Kanaal van Deurne waren volgens dezelfde methode als bij de Helenavaart zijkanalen aangelegd. Een groot deel daarvan is inmiddels al weer gedempt.

Het derde verversingskanaal is het Astense Peelkanaal dat in 1889-'90 werd aangelegd in opdracht van de Maatschappij Griendtsveen (par. 3.2.2.). Dit slechts 3 kilometer lange kanaal (inmiddels gedempt) verbond de turfstrooiselfabriek van deze maatschappij met de Zuid-Willemsvaart. Het achterliggende verversingsgebied van de Groote Peel was ontsloten door een tweetal hoofdvaarten met daarop uitkomende zijvaarten.

Een kanaal dat alleen voor de afwatering werd aangelegd is het Sterksels Kanaal uit 1916. Deze 8 kilometer lange waterloop begint nog juist in de provincie Limburg op de gemeentegrens tussen Weert en Nederweert. Vandaar loopt het kanaal in noordwestelijke richting naar Sterksel waar het uitmondt in de Sterkselse Aa. Behalve voor de afvoer van overtollig water (voornamelijk uit Limburg) wordt het Sterksels Kanaal ook gebruikt om de zomergrondwaterstand van droogtegevoelige gronden in de omgeving te verhogen (14).

Een andere kunstmatige waterloop die eveneens diende ter verbetering van de waterhuishouding was de Sambeekse Uitwatering in het noordoosten van de regio, gegraven in het tweede kwart van deze eeuw (zie par. 2.2.).

Kort voor 1940 werd tussen Griendtsveen en Mill het bijna 40 kilometer lange Defensie- of Peelkanaal aangelegd. Vanwege de militaire achtergrond wordt de totstandkoming ervan besproken in paragraaf 4.5..

(11)Hollenberg en Peters, 1980, pp. 63,75.

(12)Stol, 1986, p. 48.

(13)Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 97-99.

(14)Bodemkaart van Nederland, 1972, p. 50.

Tot slot dienen hier nog de talrijke vennen en meertjes te worden vermeld die omstreeks 1850 langs en op de woeste gronden lagen. Verder lag er een groot aantal veenputten op de Peel (par. 3.1.). Bij ontginning van de woeste gronden werden de meeste van deze waterplassen gedempt. De resterende vennen en meertjes (onder meer bij de Strabrechtse Heide tussen Heeze en Someren) vervullen nu een recreatieve functie.

4.3. Dijken en kaden

Dijken, oftewel waterkeringen van meer dan 2,5 meter hoogte, zal men tevergeefs zoeken binnen het Brabants Peelgebied. De Maas wordt bij Vierlingsbeek nog binnen haar winterbedding gehouden door hogere gronden aan weerszijden. Pas bij het noordelijk gelegen Boxmeer (regio Maaskant) neemt de bedijking van de Maas een aanvang. De rivieroeveren worden binnen de regio slechts begeleid door een lage zomerkade. Langs delen van de Zuid-Willemsvaart, het Kanaal van Deurne en de Helenavaart liggen ook lage kaden. Een wat hogere kade of wal kan men aantreffen langs de westkant van het Defensiekanaal (zie par. 4.5.).

4.4. Spoor- en tramwegen (fig. 6)

De komst van de trein, gevolgd door die van de tram, in de tweede helft van de 19e eeuw betekende een belangrijke verbetering van de infrastructurele ontsluiting van de regio. In de periode 1850-1940 werden door het Brabants Peelgebied vijf spoorlijnen aangelegd en eveneens een vijftal tramlijnen. Het eerste spoorwegtraject was dat tussen Eindhoven en Venlo, tot stand gekomen in 1866 (15). Dit traject, dat deel uitmaakte van de Zuiderstaatsspoorweg tussen Vlissingen en Maastricht, werd vanaf Helmond in een rechte lijn over de Peel geprojecteerd om dit moerassige gebied op de kortst mogelijke manier te doorsnijden. Vervolgens boog de lijn in zuidoostelijke richting af naar Venlo. Ten zuiden van Deurne, op ongeveer 1 kilometer afstand van de kern, werd een station gebouwd. Een tweede stopplaats, station Helenaveen, werd midden in de Peel gesitueerd op de grens van Brabant en Limburg. Deze laatste spoorwegaansluiting had een belangrijk stimulerend effect op de verveningsactiviteiten in het zuidelijk deel van de Peel. In de nabijheid van de spoorlijn werd namelijk veel veengrond aangekocht en in exploitatie genomen. De Helenavaart en het Kanaal van Deurne (par. 4.2.) werden beide verlengd tot aan station Helenaveen. De gewonnen turf kon nu zowel per schip als per trein worden afgevoerd. Bij het station verrezen fabrieken voor de verwerking van turfstrooisel (par. 3.2.2.). Tegen het einde van de 19e eeuw was station Helenaveen uitgegroeid tot een der drukste stations van Nederland wat betreft het goederenvervoer, in dit geval voornamelijk turfstrooisel (16). Na een exploitatiehousse rond 1900 zakten de verveningsactiviteiten echter in. Nog voor 1940 werd station Helenaveen opgeheven. In de jaren 1873-'78 werd een tweede spoorlijn aangelegd. Het betrof een spoorweg vanaf Boxtel via Uden naar Wesel. Aan deze zogenaamde Noord-Brabantsch-Duitse Spoorweg kregen binnen de regio Uden en Mill een station. In 1883 kwam er enkele kilometers zuidelijk van het dorpje Zeeland een speciale ontginningshalte. De verbeterde ontsluiting heeft een positieve uitwerking gehad op de

(15)Dijksterhuis, 1984, pp. 8-10.

(16)Reijs, 1955, p.558.

ontginning van woeste gronden in de directe omgeving van de spoorlijn. In de eerste helft van deze eeuw werd de halte onder Zeeland buiten gebruikt gesteld (17). De grotendeels buitenlandse spoorweg tussen Antwerpen en Mönchen-Gladbach (de "IJzeren Rijn" genoemd) uit 1879 raakt nog juist de zuidpunt van de regio. Tussen Neerpelt (België) en Weert ligt het traject over een lengte van 5 kilometer binnen de gemeente Budel. Ten zuiden van Budel kwam een station. Vandaaruit werd een goederenspoor aangelegd naar de binnen de gemeente gelegen zinkfabriek (par. 5.3.2.). Momenteel is ook de lijn Neerpelt-Weert uitsluitend in gebruik voor het goederenvervoer.

In 1883 kwam een spoorweg tot stand tussen Nijmegen en Venlo. Deze volgt een tracé dat min of meer parallel loopt aan de westoever van de Maas. Binnen het Brabants Peelgebied kreeg Vierlingsbeek een station op deze lijn. Ter hoogte van Maashees en Mullem kwamen halteplaatsen. Deze werden echter nog voor de Tweede Wereldoorlog weer opgeheven.

Een vijfde spoorlijn verbond Eindhoven in 1913 met Weert (18). De trein stopte onder meer bij Heeze, Sterksel en Maarheeze. De laatste twee plaatsen verloren hun aansluiting na opheffing van de stations.

Na de Tweede Wereldoorlog werd in 1959 nog een goederenspoor in gebruik genomen tussen Geldrop en Valkenswaard. Het grootste deel van deze inmiddels weer buiten gebruik gestelde en opgebroken lijn liep over het grondgebied van de gemeente Heeze. Het goederenspoor, dat van Boxtel naar Wesel, is inmiddels ook (deels) buiten gebruik gesteld en opgebroken.

De hierboven genoemde spoorlijnen hadden alle de status van hoofdspoorweg. Dergelijke spoorwegen dienden zowel voor de verbinding van belangrijke steden (b.v. de lijn Eindhoven-Venlo) als voor de verbinding van (zee-)havens en het industriële achterland (b.v. de Noord BrabantschDuitse Spoorweg die Vlissingen met het Duitse Ruhrgebied verbond). Van geheel andere aard waren de afzonderlijke smalspoorlijntjes die in de eerste helft van de 20e eeuw tijdelijk in gebruik zijn geweest bij verveningsmaatschappijen in de Peel voor de afvoer van turf. Bekend is dat in de gemeenten Deurne en Asten dergelijke smalsporen hebben gelegen. Ze waren slechts enkele kilometers lang en sloten respectievelijk aan op de spoorweg Eindhoven-Venlo (ter hoogte van station Helenaveen) en de Zuid-Willemsvaart (bij sluis nummer 13).

Hoewel enkele hoofdspoorwegen ook een functie vervulden in het streekvervoer hadden de meeste spoorlijnen een duidelijk bovenregionaal karakter. Derhalve werd met de komst van de trein nog niet direct voorzien in de behoefte aan een interlocaal gerichte vervoersvoorziening. De tram bleek die behoefte wel te kunnen vervullen. In 1883 werd een tramlijn tussen Den Bosch en Helmond geopend tot stand vanaf Veghel over Uden naar Oss (19). In beide gevallen volgde de trambaan het bestaande wegenpatroon, dit in tegenstelling tot de eerder besproken spoorwegen die zich weinig gelegen lieten liggen aan bestaande landschapsstructuren. Na 1900 werden nog drie tramlijnen in gebruik genomen. In 1906 kwam de lijn Helmond-Asten gereed, gevolgd in 1907 door het traject die binnen de regio door Gemert liep. In 1885 kwam een aftakking van deze lijn Geldrop-Heeze (20). Deze tramwegen kregen grotendeels een eigen baan waardoor een rechtlijnig tracé kon worden uitgezet dat niet aansloot bij bestaande wegen.

(17) Dijksterhuis, 1984, pp. 26-27, 179.

(18) Van de Meene en Nijhof, 1985, p. 88.

(19) Leideritz, 1977, pp. 56-57.

(20) Leideritz, 1977, pp. 74-75.

In 1920 kwam tenslotte nog een tramverbinding tot stand van Deurne over Liessel en Neerkant naar Meijel (Limburg).

Hoewel de tram goede diensten heeft bewezen bij het vervoer van personen en goederen (landbouwprodukten, kunstmest) verloor hij op den duur de concurrentiestrijd met de meer efficiënte bus en vrachtwagen. De lijn Geldrop-Heeze werd al in 1921 opgeheven omdat deze niet kon wedijveren met de in 1913 aangelegde spoorweg tussen Eindhoven en Weert. De overige vier tramlijnen werden tussen 1935 en 1941 buiten gebruik gesteld en opgebroken.

Ondanks het feit dat de aanleg van spoorlijnen een ingrijpende wijziging van de bestaande infrastructuur veroorzaakte is de invloed ervan op de ruimtelijke ontwikkeling van nederzettingen in de periode 1850-1940 beperkt gebleven. Pas na 1940 kwam aan de spoorweg tussen Neerpelt en Weert de nederzetting Budel-Schoot tot ontwikkeling. Bij Uden en Deurne werden langs het spoor fabrieksterreinen aangelegd. Verder bleken de spoorwegtracè's vooral lastige barrières bij naoorlogse dorpsuitbreidingen.

4.5. Militaire infrastructuur

Binnen het Brabants Peelgebied hebben in het recente verleden twee verdedigingslijnes een rol gespeeld, te weten de Maaslinie en de Peel-Raamstelling. Beide linies kwamen kort voor de Tweede Wereldoorlog tot stand onder invloed van de herbewapening en de expansiepolitiek van Duitsland in de jaren dertig van deze eeuw.

De Maaslinie diende voor het opvangen en vertragen van een aanval vanuit het oosten. In de jaren 1936-'39 werd daartoe langs de westelijke oever van de Maas tussen Maastricht en Cuijk een rij mitrailleerkazematten gebouwd waardoor een aaneengesloten vuurfront op de rivier ontstond (zie ook regiobeschrijving Maaskant). Tussen de kazematten werd een prikkeldraadversperring aangebracht (21). De Maaslinie die binnen de regio over het grondgebied van de gemeente Vierlingsbeek liep sloot via de Maas-Waalstelling aan op de IJssellinie (provincies Gelderland en Overijssel) die eveneens de functie van eerste opvangstelling had.

De tweede verdedigingslinie was de Peel-Raamstelling, waarvoor in 1934 de voorbereidende werkzaamheden werden gestart. Deze stelling lag 10 tot 20 kilometer westelijk van de Maaslinie en had aanvankelijk de functie een vijandelijke aanval af te stoppen. Later werd dit gewijzigd in het zoveel mogelijk vertragen van een Duitse opmars (22). De Peel-Raamstelling was gelegen tussen het dorpje Budel-Dorplein bij de Belgische grens en het riviertje de Raam onder Grave. Naar het noorden sloot deze linie via de Betuwestelling (provincie Gelderland) aan op de Grebbelinie (provincie Utrecht). Een groot gedeelte van de PeelRaamstelling werd gedekt door slecht begaanbare, nog niet ontgonnen restanten veengrond op de grens van Brabant en Limburg. De Helenavaart, het Kanaal van Deurne en een deel van de Zuid-Willemsvaart waren in de stelling opgenomen. Door blokkering van de afwatering konden delen van de linie worden geïnundeerd, zoals het Raamdal, de Deurnse Peel en de Groote Peel. De beter begaanbare, hoger gelegen gebieden werden beschermd door de aanleg van het Defensie- of Peelkanaal, dat als anti-tankgracht moest fungeren. De aanleg van

(21) Sneep, e.a., 1982, p. 133.

(22) Vestingatlas Noord-Brabant, i.v..

dit bijna 40 kilometer lange Defensiekanaal duurde van eind 1939 tot begin 1940. Het traject liep vanaf Griendtsveen over de provinciegrens tussen Noord-Brabant en Limburg in noordelijke richting naar Mill, waar werd aangesloten op de Raam (23). Het Defensiekanaal vormde een doorlopende gracht die in verband met hoogteverschillen in het terrein in panden was verdeeld. Aan weerszijden lagen draadversperringen. Langs de westoever werd een ca. 2 meter hoge aarden wal opgeworpen waarin een serie lichte kazematten werd geplaatst. In de gemeenten Bakel (ten zuiden van Rips) en Deurne (ten zuiden van Neerkant) waren in 1939 twee aparte anti-tankgrachten gegraven. Die bij Rips staat bekend als het Koordekanaal. Ze stonden via duikers in verbinding met het Defensiekanaal. De Peel-Raamstelling bevatte verder een groot aantal kazematten, loopgraven, schuilplaatsen en mijnevelden (24).

Binnen het Brabants Peelgebied zijn geen overblijfselen meer aanwezig van de Maaslinie. Daarentegen kan men van de Peel-Raamstelling nog veel restanten aantreffen. Met name de niet gesloopte kazematten vormen opvallende elementen. Het Defensiekanaal (dat nu een funtie vervult in de afwatering) bestaat nog volledig terwijl de ervoor gelegen wal voor het grootste deel intact is. Verder zijn nog enkele stukken van het Koordekanaal bewaard gebleven.

Tenslotte behoort ook de luchtmachtbasis ten oosten van Volkel op het grondgebied van de gemeenten Uden en Zeeland tot de militaire infrastructuur. In 1940 begonnen de Duitsers hier met de aanleg van een vliegveld dat in 1944 totaal werd verwoest (26). Na de Tweede Wereldoorlog is de basis opnieuw in gebruik genomen en sterk uitgebreid.

4.6. Overige infrastructurele werken

Hoewel men de verschillende werken die vanaf ca. 1900 tot stand zijn gekomen ten behoeve van de openbare nutsvoorzieningen (gas, water, electriciteit, riolering) zeer wel tot de regionale/locale infrastructuur kan rekenen bestaan de zichtbare materiële overblijfselen hiervan voor het merendeel uit afzonderlijke objecten (gasfabrieken, watertorens, transformatorstations). Voor zover van belang worden dergelijke objecten besproken in de gemeentebeschrijvingen van het Monumenten-Inventarisatie-Project. Het netwerk waar zij een onderdeel van vormen is verder meestal aan het oog onttrokken. Wel zichtbaar is het (hoogspannings-)net van de electriciteitsvoorziening. Dit net is tot stand gekomen na oprichting van de Provinciale Noordbrabantse Electriciteitsmaatschappij (P.N.E.M.) in 1914. Vanaf de in 1919 gereed gekomen centrale te Geertruidenberg werden twee ringleidingen aangelegd voor het transport van de aldaar opgewekte electriciteit. De oostelijke ringleiding liep over Den Bosch, Uden, Helmond en Tilburg (26). In deze plaatsen bouwde men zogenaamde onderstations. Hier werd de hoogspanning gereduceerd naar een lager voltage en de elektrische energie via een ondergronds kabelnet verder doorgegeven naar transformatorstations. Het oude net van bovengrondse hoogspanningsleidingen uit 1920 is na 1940 geheel gemoderniseerd. Ook werd het oostelijk deel van de regio aangesloten op een verbindingslijn tussen de centrales van Gelderland en Limburg (27).

(23) Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 101-102.

(24) Vestingatlas Noord-Brabant, i.v..

(26) Dendermonde, 1964, pp. 31-32

(26) Dendermonde, 1964, pp. 31-32.

(27) Spoorenberg, 1985, pp. 119-122.

5. Nederzettingsstructuur

5.1. Algemeen

Het Brabants Peelgebied is vanaf de vroege middeleeuwen (500-1000) continu bewoond geweest. Rond het midden van de 19e eeuw bedroeg het aantal inwoners binnen de regio ruim 40.000. Omstreeks 1940 was dit aantal verdubbeld tot bijna 82.000. Belangrijke groeiers waren Uden, Gemert, Deurne, Asten en Someren. Na 1940 zette de bevolkingsaanwas versneld door, als gevolg waarvan het huidige inwoneraantal (198.000 in 1988) de grens van 200.000 dicht genaderd is. Wat betreft de aanwezige bewoningscategorieën rond 1850 kunnen we voor het inventarisatiegebied onderscheid maken tussen dorpen, gehuchten en verspreide bebouwing. Opvallend is het ontbreken van steden binnen de regio. Op de eerste uitgaven van de Topografische en Militaire Kaart van dit gebied (bladen nr. 45, 46, 51, 52, 57 en 58; verkend in de jaren 1836-'44) komen we 27 dorpen tegen, een zeer groot aantal gehuchten (ca. 150) en daarbuiten verspreide bebouwing. De verspreiding van deze nederzettingscategorieën is niet toevallig, maar in hoge mate bepaald door de fysisch-geografische gesteldheid (bodem, reliëf, afwatering), zoals besproken in hoofdstuk 2. In dit opzicht dient er een onderscheid gemaakt te worden tussen de recent ontgonnen heide- en hoogveengronden van de Peel en de veel eerder geoccupeerde zandgronden aan de rand ervan. Naast het verschil in ouderdom en omvang van de bewoning is vooral het verschil in regelmatigheid van de nederzettingsstructuur opvallend. Mede bepalend voor de verscheidenheid in bewoningsvormen zijn verder ook juridische (grondeigendom), politieke (bestuurlijke en administratieve verhoudingen), religieuze (invloed van de kerk) en sociaal-economische factoren (maatschappelijke organisatie, bedrijfspvorm).

Alvorens de verschillende typen dorpen en gehuchten te bespreken zal eerst kort aandacht worden besteed aan vijf grotere kernen die, bij gebrek aan steden binnen de regio, fors konden uitgroeien (par. 5.2.). Bij de behandeling van de dorpen en gehuchten (par. 5.3.) is onderscheid gemaakt tussen nederzettingen in het zandgebied (par. 5.3.1.) en het Peelgebied (par. 5.3.2.). Eenzelfde onderscheid is gehanteerd bij de bespreking van de verspreide bebouwing (par. 5.4.).

5.2. Grotere kernen

Mede dankzij het ontbreken van stedelijke nederzettingen kon een vijftal plaatsen (Uden, Gemert, Deurne, Asten en Someren) een omvang bereiken van meer dan gemiddelde dorpsgrootte. Deze forse dorpen worden wel met de term "vlekken" aangeduid (1). Ze worden onder meer gekenmerkt door het bezit van een in oorsprong niet of slechts gedeeltelijk agrarisch plein. Hier werden de belangrijke week- en jaarmarkten gehouden, met name voor vee en zuivelproducten. Deze middeleeuwse marktplaatsen zijn veelal een uitvloeisel van de belangrijke Brabantse handelsroutes tussen Vlaanderen en de Rijn. Zo'n plein kan ontstaan zijn door een geheel nieuwe aanleg dicht bij de doorgaande weg of door een verbreding van de hoofdstraat. In het laatste geval spreekt men van "baandorpen" (2).

(1) Steegh, 1978, p.4.

(2) Steegh, 1985, p. 151.

De belangrijke handelsfunctie van de grote kernen zorgde voor het nodige wegverkeer. Hieraan danken de marktvlakken dan ook in de eerste plaats hun opkomst. Hoewel de vijf genoemde dorpen geen uniforme nederzettingsstructuur hebben heeft de oude bebouwing meestal een vrij duidelijke lineaire hoofdopzet met rond het markt-plein enige komvorming.

Na een periode van stagnatie trad in de 19e eeuw nieuwe groei op. Onder invloed van de verbetering van het wegennet (par. 4.1.) vond uitbreiding plaats door dichte niet-agrarische lintbebouwing langs de hoofdweg(en). De term "verkeersnederzetting" is hier op z'n plaats. Ook werd de bestaande bebouwing verdicht. Goede voorbeelden van dit uitbreidings- en verdichtingsproces zijn Gemert en Deurne. Vanwege hun goede bereikbaarheid vormden de verkeersdorpen een gunstige locatie voor de vestiging van nieuwe industrieën. Naast de traditionele nijverheid (huisweverij, bierbouwen, klompen maken) zorgden onder meer de textielbewerking (Someren, Gemert), metaalindustrie, het maken van kunstboter of margarine (Asten) en de productie van kunstmest (Uden) voor aanvullende werkgelegenheid (3). Voor Deurne en Asten was de fabricage van turfstrooisel van groot belang (par. 3.2.2.). Door mechanisering en concentratie van de productie in fabriekjes werd de oude huisnijverheid verdrongen. De nieuwe bedrijvigheid droeg zorg voor een behoorlijke groei in de periode 1850-1940. Het aantal inwoners nam het snelst toe bij Deurne (van 3.400 naar 12.500), gevolgd door Uden (van 5.600 naar 9.300), Gemert (van 4.400 naar 7.600), Someren (van 3.000 naar 7.350) en Asten (van 2.900 naar 6.700). Na aansluiting op het spoorwegnet (par. 4.4.) ontwikkelden Uden en Deurne zich met name in de richting van de spoorlijn, overigens zonder dat er aparte stationswijken ontstonden.

Naast genoemde groeifactoren als handel, verkeer en (later) industrie heeft in veel gevallen ook de aanwezigheid van een kerk of kasteel bijdragen aan de ontwikkeling van nederzettingen. Kerken bevorderden de vestiging van niet-agrarische activiteiten (winkels, kroeg, school) in hun onmiddellijke nabijheid. Toen de (rooms-katholieke) kerk na de Generaliteitsperiode (1648-1795) in de 19e eeuw weer een centrale plaats in het dorpsleven kreeg trad dit proces opnieuw in werking. Schuurkerken werden toen vaak vervangen door nieuwe kerken, vaak uitgevoerd in een neo-stijl. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Deurne, Asten en Gemert (4). Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 leidde tot de bouw van nieuwe religieuze instellingen, zoals in Uden en Asten. De aanwezigheid van een kasteel als groeifactor is een gegeven dat van toepassing is op Gemert, waar ridders van de Duitse Orde al in de eerste helft van de 13e eeuw een versterkt onderkomen hadden opgericht (5).

Na 1940 zijn de vijf genoemde kernen verder uitgegroeid door nieuwbouw in verschillende richtingen. Als bouwlocatie werden vaak omliggende oude akkercomplexen gekozen. De oorspronkelijke lineaire hoofdstructuur van de nederzettingen is daardoor nog maar moeilijk herkenbaar. Uden ontwikkelde zich tot de grootste plaats binnen de regio. In 1988 bedroeg het aantal inwoners bijna de 35.000.

(3)Van Velthoven, 1963, pp. 78-82.

(4)Steegh, 1984, p.21.

(5)Van Velthoven, 1949, pp. 257-271.

5.3. Dorpen en gehuchten

Ten aanzien van de overige kernen binnen het Brabants Peelgebied kan een tweedeling worden gemaakt in dorpen en gehuchten. In tegenstelling tot hiervoor besproken vlekken hebben deze kleinere nederzettingen over het algemeen een agrarische oorsprong. Binnen deze paragraaf worden het zandgebied (het oudere cultuurland inclusief de zone langs de Maas) en het Peelgebied (het recent ontgonnen veen-heidecomplex met inbegrip van de voormalige woeste gronden in het zuidwesten van de regio) apart besproken.

5.3.1. Het zandgebied

In het zandgebied vond de eerste bewoning plaats op de dekzandgronden langs de randen van de Peelhorst en in het zuidwesten van het inventarisatiegebied. Na ontginning van de hiertussen gelegen beekdalen, broekgronden en heidevelden werden de occupatiemogelijkheden verder vergroot. Uit het scala van nederzettingvormen dat hier ontstond kan met enige voorzichtigheid een vijftal verschillende typen worden gedestilleerd, namelijk: het akkerdorp, het weg- of straatdorp, het kampgehucht, het hoeve-akkergehucht en het oude heidegehucht. Locale afwijkingen en latere ruimtelijke veranderingen maken het beeld er echter niet duidelijker op. Er bestaan dan ook tal van varianten.

Het "akkerdorp" is een typisch Brabantse dorpsvorm. De naam is ontleend aan het voorkomen van belangrijke oude bouwlandcomplexen in de directe omgeving. Deze mogelijk vroeg-middeleeuwse zandnederzetting kan men aantreffen op plekken waar sprake was/is van een overgang van droge naar natte gronden. In de nabije omtrek waren hier namelijk zowel akker- als grasland beschikbaar. De gradiëntzone tussen de hogere dekzandgronden en de lager gelegen beekdalen vormde in dit opzicht een geschikte locatie. Karakteristiek voor akkerdorpen is het voorkomen van openbare ruimtes in de vorm van een driehoekig plein (6). Dit plein, vaak "plaatse" of "heuvel" genoemd, deed oorspronkelijk dienst als gemeenschappelijke verzamelplaats voor het vee van omwonende boeren. De driehoekige vorm heeft een functionele achtergrond: door de wigvormige uiteinden werd het vee namelijk naar de weidegronden gedreven en 's avonds keerde het hierdoor weer terug. Aan de rand van het plein werden de boerderijen gebouwd. De stichting van een kerk trok niet-agrarische activiteiten aan zoals een herberg, smidse en dorps huis.

Na verloop van tijd vestigden sommige boeren zich buiten de kern, meestal langs de uitvalswegen, om dicht bij hun bouwland te kunnen wonen. Dergelijke nieuwe vestigingen kan men vaak herkennen aan toponymen die eindigen op -straat, -steeg of -eind. Het proces van functiemenging ging zodoende gepaard met een verandering in de nederzettingsstructuur. Rondom de dorpskern kon op den duur een krans van agrarische bebouwing ontstaan (kransakkerdorp). Budel met zijn omliggende gehuchten is hiervan een nog redelijk gaaf voorbeeld (7). Bij veel andere dorpen met een middeleeuwse agrarische oorsprong zijn de kenmerken van het akkerdorp minder goed aan te wijzen. Dit is onder meer het geval bij Heeze (plein is volgebouwd) en Bakel (fors gegroeid). Voorbeelden van kleinere akkerdorpen zijn Leenderstrijp, Strabrecht, Kreijl en Vlierden. Met de industrialisering van het platteland aan het einde van de 19e eeuw (grote reserve aan goedkope arbeidskrachten na de agrarische crisis) werd het proces van functiemenging versneld waardoor het aantal boerderijen in de dorpskern nog verder terugliep.

(6) Steegh, 1985, p.154.

(7) Steegh, 1978, p.20.

Evenals het akkerdorp is het "weg"- of "straatdorp" van agrarische oorsprong. Dit type nederzetting stamt echter uit een latere periode, die van de hoge en late middeleeuwen (1000-1500). Binnen het Brabants Peelgebied treffen we weg- of straatdorpen vooral aan langs de beekdalen. De primaire vorm bestond uit een reeks boerderijen langs een weg. Aan de kant van de beek lagen de weilanden, aan de andere kant het bouwland. Bij losse bebouwing met de boerderijen midden op hun grondbezit (landbinding) spreekt men van een wegdorp, bij een dichte bebouwing (burenbinding) van een straatdorp. Een duidelijk lineaire structuur hebben plaatsen als Maarheeze, Soerendonk, Leende en Holthees (Vierlingsbeek). Andere beekdalnederzettingen zoals Mill, Wanroij, Oploo en Vierlingsbeek laten zich minder makkelijk typeren naar hun vorm. Het wegdorp Zeeland dankt zijn lineaire structuur aan een systematische bosontginning (8). We kunnen spreken van een (bos-)hoevennederzetting. Een andere markante hoevennederzetting is Hollanderbroek ten noordoosten van Mill. De planmatig aandoende vorm doet een door hogerhand geleide occupatie vermoeden (b.v. door kloosters). Enkele duidelijke hoevennederzettingen binnen de gemeente Wanroij zijn Peelstraat, Park en Lamperen (9).

In de periode 1850-1940 vond bij veel weg- en straatdorpen een versterking plaats van de lineaire structuur door middel van uitbreiding in het verlengde van de dorpsas. De eenzijdige agrarische functie ging verloren door de bouw van woonhuizen en winkels.

Binnen het zandgebied treft men een groot aantal zeer kleine nederzettingen aan. Daarbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie typen gehuchten: het kampgehucht, het hoeve-akkergehucht en het oude heidegehucht.

Het "kampgehucht" dateert uit de hoge middeleeuwen (1000-1200). In deze periode van agrarische expansie gingen veel boeren over tot individuele ontginning van kleine stukjes woeste grond. Deze oude kampen (par. 3.1.) bestonden uit een omwalde akker met een kleine boerderij en in de directe omgeving nog wat weide- of wisselland. Bij een hoge concentratie van dergelijke eenmansbedrijfjes kon zich een gehucht vormen. Voorbeelden daarvan zijn Esdonk en Pandelaar bij Gemert. Afgezien van een geringe groei ondergingen de meeste van deze gehuchten tussen 1850 en 1940 weinig verandering.

Het "hoeve-akkergehucht" is een gevolg van een proces van schaalverkleining in de landbouw aan het einde van de middeleeuwen (periode van agrarische depressie). Door opsplitsing van alleenstaande grote boerenbedrijven (zogenaamde "Einzelhöfe") ontstonden gehuchten van drie of vier keuterbedrijfjes, net groot genoeg om één gezin in leven te houden. Buurtschappen zoals Hoeven (Uden), Tereijken (Gemert), Voordeldonk (Asten), Esp (Bakel) en Molenhof (Deurne) zijn op deze wijze ontstaan. Hun wegenstructuur is vaak T-vormig.

Het "oude heidegehucht" stamt uit de periode 1500-1800 en is net als het hoeve-akkergehucht het resultaat van een neergaande agrarische conjunctuur. Werkloze landarbeiders en uitgelote boerenzonen gingen in die tijd over tot het "kraken" (illegaal occuperen) van een stuk heide (10). Hierbij ontstonden zeer kleine nederzettingen waarvan de bewoners hun geringe inkomsten uit de landbouw

(8) Steegh, 1985, pp. 54-55, 155.

(9) Steegh, 1988, pp. 136-137.

(10) Steegh, 1985, p. 54.

aanvulden met bijverdiensten uit een of andere vorm van huisnijverheid zoals weven, bezembinden en klompen maken. Zuiver agrarisch kan men deze gehuchten dus niet noemen. Voorbeelden zijn Oventje (Uden), Oeijenbraak, Gebergte (beide Someren) en de vele gehuchten met de naam Heikant (onder meer bij Volkel, Oploo, Overloon en Budel). In de praktijk laten de oude heidegehuchten zich overigens moeilijk onderscheiden van de kampgehuchten.

Zoals reeds vermeld bij de bespreking van de grotere dorpen (par. 5.2.) kon de aanwezigheid van een kerk of kasteel (als religieus c.q. bestuurlijk centrum) een belangrijke invloed uitoefenen op de ontwikkeling van nederzettingen. Dit verschijnsel heeft zich ook bij kleinere dorpen voorgedaan, in enkele gevallen tijdens de periode 1850-1940. Naast de uit de hoge middeleeuwen daterende primaire kerkdorpen (Uden, Vierlingsbeek, Bakel, Heeze) en de jongere secundaire kerkdorpen (Zeeland, Mill, Wanroij, Boekel) moesten veel (voormalige) gehuchten zich tot diep in de 19e eeuw behelpen met een kapel voordat er een kerk werd gesticht. Bij dergelijke jonge parochies (Milheeze, Holthees, Soerendonk) is het verdichtingsproces rond de kerk zodoende veel later op gang gekomen dan elders. Een andere 19e eeuwse kerkdorpontwikkeling vond plaats bij de vervanging van schuur- of schuilkerken uit de Generaliteitsperiode (1648-1795) toen de openbare uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst verboden was. Zo verving men onder andere in Oploo en Vlierden de schuurkerk door een nieuw godshuis. Maashees kreeg in de tweede helft van de vorige eeuw een geheel nieuw gestichte kerk. Handel (Gemert), waar de bestaande kapel tot kerk verheven werd, ontwikkelde zich in diezelfde tijd tot bedevaartsoord. De omvangrijke pelgrimage stimuleerde hier de concentratie van gasthuizen, herbergen en kleine kloosters (11). Vanwege hun functie als bestuurlijk centrum hebben ook kastelen in het verleden invloed uitgeoefend op de vorming van dorpen en gehuchten in hun nabijheid. Behalve Gemert (par. 5.2.) zijn Heeze en Oploo (kasteel is verdwenen) voorbeelden van een kasteeldorp. Walsberg ten noorden van Deurne is een kasteelgehucht (12).

5.3.2. Het Peelgebied

In tegenstelling tot het zandgebied is het Peelgebied (waartoe hier voor het gemak ook de voormalige woeste gronden in het zuidwesten van de regio worden gerekend) pas in de loop van de 19e en 20e eeuw bewoond geraakt. Aan de rand van de Peel en de uitgestrekte heidevelden in het zuidwesten van het inventarisatiegebied stichtte men enkele nieuwe heidegehuchten. Meer naar het centrum van de Peel ontstonden veennederzettingen. Het fabrieksdorp Dorplein onder Budel neemt een geheel aparte positie in.

De "nieuwe heidegehuchten" ontstonden als gevolg van systematische heideontginningen in de 19e eeuw toen het economisch leven weer langzaam op gang kwam. Ze liggen veelal in de buurt van nieuw aangelegde of verbeterde wegen zodat de benodigde mest betrekkelijk goedkoop kon worden aangevoerd. Langenboom en Zuid-Carolina in de gemeente Zeeland zijn hiervan een voorbeeld. Trent (eveneens Zeeland) en Vilheide (Mill) laten zich beter karakteriseren als landarbeidersgehuchten (13).

(11) Steegh, 1978, p. 23.

(12) Steegh, 1982, p.22.

(13) Steegh, 1978, p.22.

Pas in de 20e eeuw ontstond, na kerkstichting ter plaatse, het heidedorp Someren-Heide. De bebouwingsstructuur van de jonge heidenederzettingen is opgehangen aan het rastervormige wegensstelsel. Latere uitbreidingen volgden dit patroon. Bij een na-oorlogse uitbreiding van Mill is Vilheide opgenomen in de bebouwing van dit dorp.

Van de "veennederzettingen" kan alleen Helenaveen (gemeente Deurne) als een echte veenkolonie worden betiteld. Helenaveen ontstond in 1857 te midden van een enkele jaren eerder opgestarte particuliere ontginning (par. 3.2.2.). Model voor Helenaveen stonden de Groningse veenkoloniën. De nederzetting ontwikkelde zich aan weerszijden van de Helenavaart. Voor de katholieke arbeiders werd al direct in 1857 een kerkruimte ingericht. De uit Noord-Nederland afkomstige protestantse arbeiders en boeren kregen in 1867 ook een eigen kerkje (14). Om de kerken heen groepeerden zich de woningen, winkels en boerderijtjes. Nog steeds tekenen zich binnen het dorp twee buurtjes af. Van het Helenaveen van vóór 1900 resteert momenteel nog maar weinig als gevolg van oorlogschade, sloop en (ver-)nieuwbouw. Bij de overige veennederzettingen op de Peel werd de verveningsfase overgeslagen. In plaats van turfwinning ging men direct over tot het omzetten van de woeste grond in landbouwgrond. Hierbij werd veel kunstmest gebruikt. De nieuwe Peelnederzettingen doen zeer rationeel aan. Men is bij de opzet uitgegaan van een strak rechthoekig stratenpatroon. In het dorp zelf vinden we een kerk, een school, woningen, enkele winkels, een kunstmestlevernancier en een garage voor tractoren (15). De boeren kwamen verspreid buiten het dorp te wonen (par. 5.4.2.). Afgezien van twee oudere nederzettingen, Neerkant (Deurne) en Graspeel (Zeeland), uit de tweede helft van de 19e eeuw kwamen de meeste Peeldorpen pas tot stand tijdens de ontginningshausse in de crisisjaren (1925-'40). In deze periode werd binnen het nieuw ontgonnen gebied een achttal dorpen gesticht. Op de westflank van de Peelhorst ontstonden Odiliapeel (Uden), Venhorst (Boekel), Elsendorp (Gemert) en Rips (Bakel). Op de oostflank verrezen Wilbertoord (Mill), Landhorst (Wanroij), Westerbeek en Stevensbeek (beide Oploo). Deze nieuwe kernen vormen samen een dubbele rij van ontginningsnederzettingen binnen de kring van reeds langer bestaande Peelranddorpen. De Nederlandse Heidemaatschappij heeft een belangrijke rol gespeeld bij de planopzet, met name bij Venhorst en Rips. Stevensbeek is ontstaan rond twee kloosters, die hier na de ontginning van de Sambeekse Heide waren gesticht (16). De meeste veennederzettingen op de Peel zijn na 1940 niet of nauwelijks gegroeid. Hun oorspronkelijke opzet is derhalve nog goed waarneembaar.

Uniek is het fabrieksdorp Dorplein in de gemeente Budel. Dit dorp kwam tot stand bij een zinkfabriek die in 1892 werd gevestigd op de Looserheide ten zuiden van Budel (fig.8.b.). Vanwege de nabijheid van een waterweg (de Zuid-Willemsvaart) en een spoorlijn (Antwerpen-Mönchengladbach) was dit een gunstige locatie. De nederzetting werd genoemd naar de stichters van de zinkfabriek, de gebroeders Dor. Naast de bedrijfsgebouwen kreeg Dorplein een complex arbeiderswoningen, onderkomens voor het kaderpersoneel, een directeursvilla en een multifunctioneel gebouw waarin onder meer een school, een restaurant en een ziekenzaal waren ondergebracht (17). Later kreeg de fabriekskolonie ook nog een eigen kerk en

(14) Pouls, 1984, p.75.

(15) Steegh, 1985, p.59.

(16) Van Velthoven, 1949, pp. 260-267.

(17) Pouls, 1984, p.77.

begraafplaats. Kenmerkend voor Dorplein zijn het regelmatige stratenpatroon (duidelijk op de fabriek gericht) en de ruime groenaanplant (fig. 8.c.). Aan de huidige situatie kan men de oorspronkelijke sociale geleding nog steeds aflezen. De huizen variëren van kleine rug aan rugwoningen voor de gewone arbeiders via de ruime woningen voor het hoger personeel tot de dure villa's van de directie. Eveneens "industriëel-archeologisch" interessant is het 19e eeuwse winkelbuurtje met café bij sluis nummer 13 van de Zuid-Willemsvaart in de gemeente Someren(18).

5.4. Verspreide bebouwing.

5.4.1. Het zandgebied

Op het zand heeft men de mogelijkheden tot individuele ontginning van de woeste gronden al vroeg benut. Zo leidden de middeleeuwse kampongtingingen tot het ontstaan van het "verspreide hoevenlandschap", gekenmerkt door alleenstaande boerderijen (Einzelhöfe) met daaromheen één of meer huiskampen en nog wat weiland. Deze weinig systematische bewoningsvorm kan men aantreffen in de omgeving van Gemert en Bakel. In veel gevallen ontstonden uit deze verspreide bebouwing kleine gehuchten (par. 5.3.1.).

Een niet-agrarische vorm van verspreide bebouwing zijn kastelen, buitenplaatsen en molens. In verband met de noodzaak van water voor omgrachting zijn kastelen vaak gevestigd in een beekdal of op een kleine verhoging aan de rand daarvan. Rond de overgebleven kastelen binnen de regio zijn in de loop der tijd gehuchten of dorpen gegroeid. Ook waar kasteel en nederzetting onderling een zekere afstand bewaard hebben (Heeze, Mill) kan niet van een echt vrije ligging worden gesproken. Evenmin kan men de merkwaardige concentratie van buitenplaatsen rond Someren aanmerken als verspreide bebouwing (19).

Vrij gelegen windmolens zijn nog op een tiental plaatsen te vinden. Enkele molens dateren van na 1850, waaronder die bij Mill (1878), Milheeze (1890) en Budel-Schoot (1937) (20).

5.4.2. Het Peelgebied

De grootschalige heide- en veenontginningen uit de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw gingen gepaard met de stichting van nieuwe boerenbedrijven, hoofdzakelijk in de vorm van verspreide bebouwing. De nieuwe dorpen in het ontginningsgebied waren namelijk niet of nauwelijks agrarisch (par. 5.3.2.). Aangezien de situering van de nieuwe ontginningsboerderijen (veelal van een gestandariseerd type) werd opgehangen aan het rechtlijnige net van ontsluitingswegen kreeg deze verspreide agrarische bebouwing een zeer regelmatig karakter. Zowel op de Peel zelf (o.a. binnen de gemeenten Wanroij, Gemert, Bakel en Deurne) als op de voormalige woeste gronden in het zuidwesten van de regio (b.v. Somerse Heide) is dit nog goed waarneembaar. Duidelijk van meer dan gemiddelde omvang zijn de grote pachtboerderijen die vanaf 1900 ten noorden van Helenaveen aan de Helenavaart werden gebouwd. Ze zijn genoemd naar

(18) Steegh, 1984, p.22.

(19) Steegh, 1984, pp. 21-23.

(20) Zoetmulder, e.a., 1974, pp. 320, 338 en 348.

leden van het koninklijk huis.

Na 1940 is de bebouwing in het buitengebied door de opkomst van de intensieve veehouderij sterk verdicht. De voor-oorlogse bebouwing werd aangevuld met nieuwe bedrijfsgebouwen, hoge silo's en tweede woningen.

Geraadpleegde literatuur

Aa, A.J. van der (1839-'51). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, 13 delen, Gorinchem.

Beschrijving Waterstaatskaart (1946). Beschrijving van de provincie Noord-Brabant, behorende bij de waterstaatskaart. Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage.

Bodemkaart van Nederland (1968). Toelichting bij kaart blad 52 West Venlo (1 : 50.000). Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

Bodemkaart van Nederland (1972). Toelichting bij de kaartbladen 57 Oost Valkenswaard en 58 West Roermond (1 : 50.000). Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

Bodemkaart van Nederland (1976). Toelichting bij de kaartbladen 45 Oost 's-Hertogenbosch en 46 West-46 Oost Vierlingsbeek (1 : 50.000). Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

Bodemkaart van Nederland (1981). Toelichting bij kaartblad 51 Oost Eindhoven (1 : 50.000). Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

Bont, Chr. de (i.v.). Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Midden- en Oost-Brabant. In voorbereiding (i.v.).

Brand, M.P.J., van den (1984). De Peel, een godverlaten land. In: Het landschap als museum. Wegwijzer door Peelland, pp. 13-16. Gemeentemuseum Helmond.

Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars (1987). Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800-1885. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXII. Tilburg.

Dendermonde, M.(1964) Land onder stroom. N.V. Provinciale Noord-Brabantsche Electriciteits-Maatschappij. Wormerveer.

Diepen, D. van (1968). De bodem van Noord-Brabant. Toelichting bij blad 8 van de bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200.000. Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

Dijksterhuis, R. (1984). Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw (1850-1940). Twee delen. Z.pl..

Gerwen, T. van, en W. Iven (1974). Natuur en landschap van Leende, een oost-brabants dorp.

Hollenberg, P. en C.E.H.M. Peters (1980). Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. XLVII. Tilburg.

Jansma, K. en M. Schroor (1987). Tweeduizend jaar geschiedenis van Noord-Brabant. Leeuwarden, 1987.

Laan, K. ter, e.a. (red.). (1942). Van Goor's Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland, 's-Gravenhage/Batavia.

- Leideritz, W.J.M. (1977). Trams en tramlijnen. De stoomtrams van Noord-Brabant. Rotterdam.
- Meene, J.G.C. van de, en P. Nijhof (1985). Spoorwegmonumenten in Nederland. Amsterdam, 1985.
- Mobach, B. (red.) (1987). Kleine landschapselementen in kort bestek. Stichting Landelijk Overleg Natuur- en Landschapsbeheer. Utrecht.
- Noorden, J.P. van (1953). Waterstaatkundige ontwikkeling en aanleg van verkeerswegen in de provincie Noord-Brabant in de laatste anderhalve eeuw. In: J.E. de Quay, e.a. (red.). Het nieuwe Brabant, deel II, 's-Hertogenbosch. pp. 253-297.
- Peters, C.E.H.M. en P.H.M. Thissen (1987). De Oploose en Boekelse Peel, In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, 1987, jrg. 5, nr. 4, pp. 133-144.
- Pouls, J. (1984). Waar mensen werkten. In: Het landschap als museum. Wegwijzer door Peelland, pp. 71-78. Gemeentemuseum Helmond.
- Provinciale Almanak voor Noord-Brabant (1989). Bestuur van de provincie Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch.
- Reijs, W.W. (1955). Noordbrabant. In: G.J.A. Mulder (red.). Handboek der geografie van Nederland. Deel V, Zwolle, pp. 535-632.
- Sneep, J., H.A. Treu en M. Tydeman (red.) (1982). Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland. Stichting Menno van Coehoorn. Den Haag.
- Spoorenberg, H.A.J.M. (1985). De ontwikkeling van het transportsysteem van electriciteit in Noord-Brabant. In: Tijdschrift Noord-Brabant 1985, nr. 3, pp. 119-122.
- Steegh, A. (1978). Dorpen in Brabant. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.
- Steegh, A. (1982). Een kasteel ter stede. Noordbrabantse kastelen historisch-geografisch gezien. In: Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis. 's-Hertogenbosch, pp. 18-27.
- Steegh, A. (1984). Hoe dorpen ontstonden. In: Het landschap als museum. Wegwijzer door Peelland, pp. 17-22. Gemeentemuseum Helmond.
- Steegh, A. (1985). Monumentenatlas van Nederland; 1100 historische nederzettingen in kaart. Zutphen.
- Steegh, A. (1988). Planning of doelmatigheid bij de middeleeuwse nederzettingen op de zuid-nederlandse zandgrond. In: S. Barends, J.D.H. Harten, J. Renes, e.a. (red.). Planning in het verleden. Nederlandse geografische studies 68. A'dam/Utrecht, pp. 131-143.
- Stol, T. (1986). De turfwinninglandschappen. In: S. Barends, J. Renes, T. Stol, e.a. (red.). Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering, pp. 47-55. Utrecht.
- Velthoven, H. van (1949). Noord-Brabant, een gewest in opkomst. Tilburg, 1949.

Velthoven, H. van (1963). Noord-Brabant op weg naar groei en welvaart, 1850-1920. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel XII. Nijmegen.

Vervloet, J.A.J. (1986). Het zandlandschap. In: S. Barends, J. Renes, T. Stol, e.a. (red.). Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering, pp. 7-27. Utrecht.

Vervloet, J.A.J. (1988). Kampongginningen met plaatselijk essen. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, 1988, jrg. 6, nr. 1, pp. 11-15.

Vestingatlas Noord-Brabant (i.v.). Atlas van historische vestingwerken in Noord-Brabant. In voorbereiding (i.v.) onder auspiciën van de stichting Menno van Coehoorn.

Vrieze, J. de (1979). De Maasheggen. Studiegroep Maasheggen. Nijmegen.

Woud, A. van der (1987). Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam.

Zoetmulder, S.H.A.M., J. den Besten, J.T.M. Gunneweg, e.a. (1974). De Brabantse Molens. Helmond.

Zonneveld, J.I.S. (1985). Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap. Utrecht/Antwerpen.

Gebruikte kaarten

- Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1 : 50.000.
 - * bladnr. 45 's-Hertogenbosch (verkenning 1836-'38, druk 1852)
 - * bladnr. 45 's-Hertogenbosch (herziening 1905, druk 1907)
 - * bladnr. 46 Vierlingsbeek (verkenning 1836, druk 1857)
 - * bladnr. 46 Vierlingsbeek (herziening 1890-'91, druk 1893)
 - * bladnr. 51 Eindhoven (verkenning 1840, druk 1853)
 - * bladnr. 51 Eindhoven (herziening 1912, druk 1912)
 - * bladnr. 52 Venlo (verkenning 1837, druk 1856)
 - * bladnr. 52 Venlo (herziening 1890-'91, druk 1895)
 - * bladnr. 57 Valkenswaard (verkenning 1837, druk 1863)
 - * bladnr. 57 Valkenswaard (herziening 1914, druk 1914)
 - * bladnr. 58 Roermond (verkenning 1842-'44, druk 1859)
 - * bladnr. 58 Roermond (herziening 1890-'92, druk 1895)

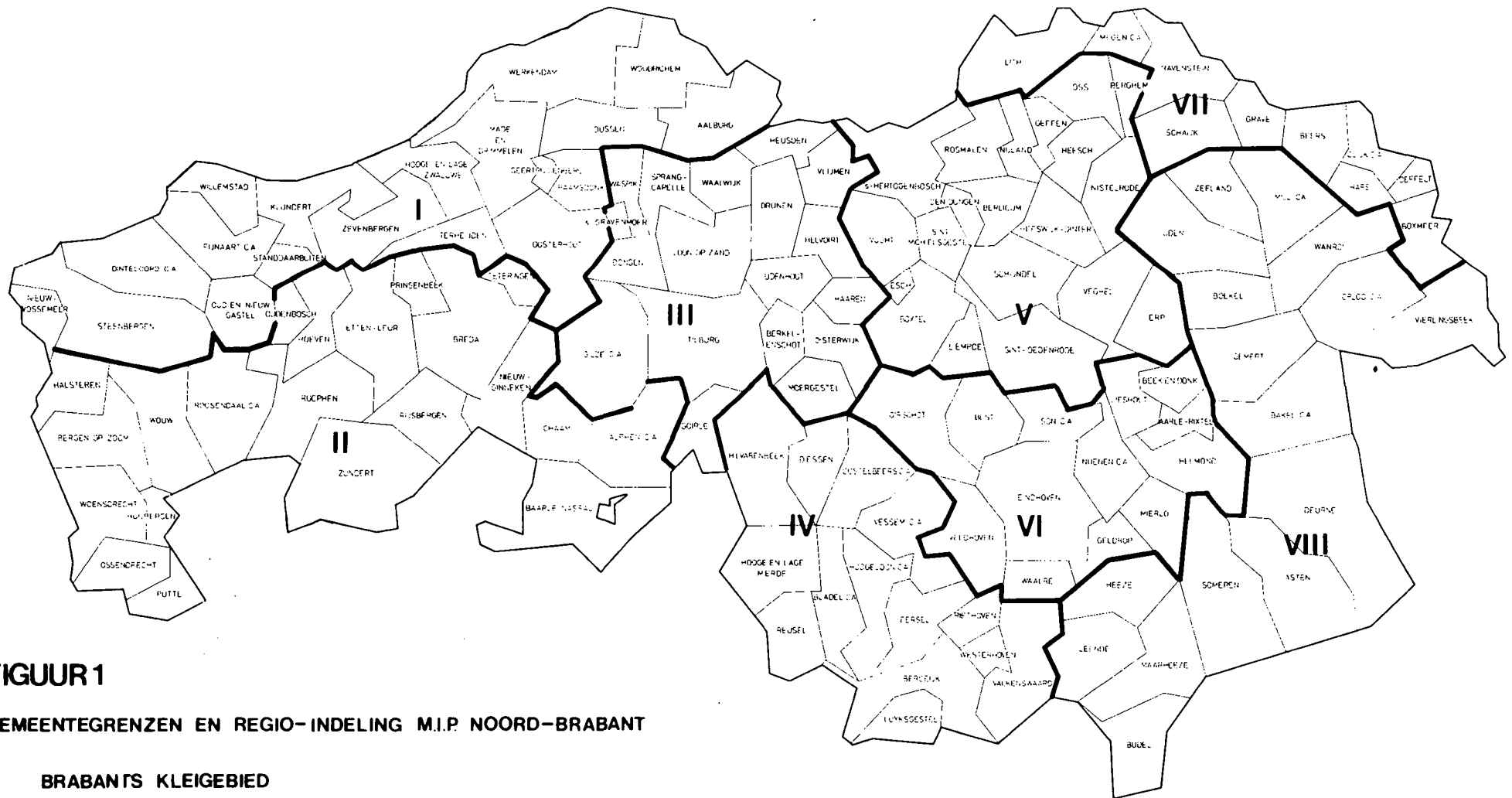
- Topografische Karte der Niederlande, schaal 1 : 50.000 ("Sonderausgabe").
 - * bladnr. 45 Oost 's-Hertogenbosch (uitgave 1941)
 - * bladnr. 46 West Vierlingsbeek (uitgave 1941)
 - * bladnr. 51 Oost Eindhoven (uitgave 1941)
 - * bladnr. 52 West Venlo (uitgave 1941)
 - * bladnr. 57 Oost Valkenswaard (uitgave 1941)
 - * bladnr. 58 West Roermond (uitgave 1941)

- Topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000.
 - * bladnr. 45 Oost 's-Hertogenbosch (uitgave 1978)
 - * bladnr. 46 West Vierlingsbeek (uitgave 1978)
 - * bladnr. 51 Oost Eindhoven (uitgave 1986)
 - * bladnr. 52 West Venlo (uitgave 1978)
 - * bladnr. 57 Oost Valkenswaard (uitgave 1973)
 - * bladnr. 58 West Roermond (uitgave 1978)

- Gemeente-atlas van de provincie Noord-Brabant (1869). Door J. Kuyper, Leeuwarden. Herdruk 1971, Groningen.

Bijlage lijst van figuren)

- Figuur 1: Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P. Noord-Brabant.
- Figuur 2: Bodemgesteldheid en waterlopen, huidige situatie
(Naar Van Diepen, 1968, p.1).
- Figuur 3: Cultuurhistorische landschapstypen (Naar Barends, S.,
J. Renes, T. Stol, e.a. (red.) (1986). Het Nederlandse landschap,
een historisch-geografische benadering. Utrecht, p.4).
- Figuur 4: Verharde interlocale wegen: a) omstreeks 1850
b) omstreeks 1940
- Figuur 5: Wateren
- Figuur 6: Spoor- en tramlijnen
- Figuur 7: Uitsnede topografische kaart bladnr. 52 West Venlo,
schaal 1:50.000 : a) 1856
b) 1941
c) 1978
- Figuur 8: Uitsnede topografische kaart bladnr. 57 Oost Valkenswaard,
schaal 1:50.000 : a) 1863
b) 1941
c) 1973

FIGUUR 1

GEMEENTEGRENZEN EN REGIO-INDELING M.I.P. NOORD-BRABANT

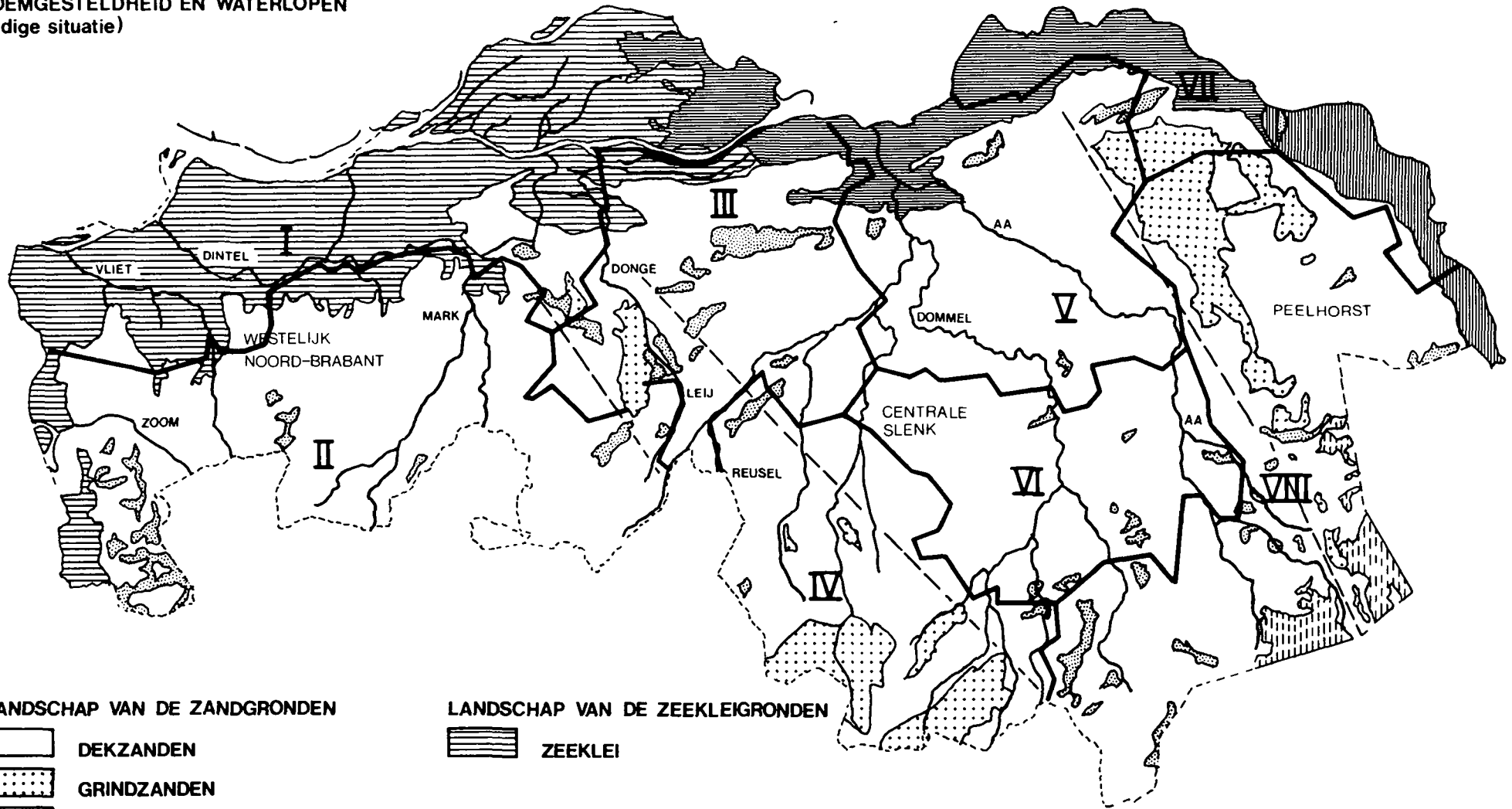
- I BRABANTS KLEIGEBIED**
- II ZUIDWEST BRABANT**
- III REGIO TILBURG**
- IV KEMPENLAND**
- V REGIO 's-HERTOGENBOSCH**
- VI REGIO EINDHOVEN**
- VII MAASKANT**
- VIII BRABANTS PEELGEBIED**

PROVINCIE NOORD - BRABANT

FIGUUR 2

BODEMGESTELDHEID EN WATERLOPEN
(huidige situatie)

LANDSCHAP VAN DE ZANDGRONDEN

- DEKZANDEN
- GRINDZANDEN
- STUIFZANDEN
- VERGRAVEN HOOGVENEN

LANDSCHAP VAN DE ZEEKLEIGRONDEN

- ZEEKLEI
- VERLOOP VAN DE BREUKZONES
- RIVIEREN EN BEKEN

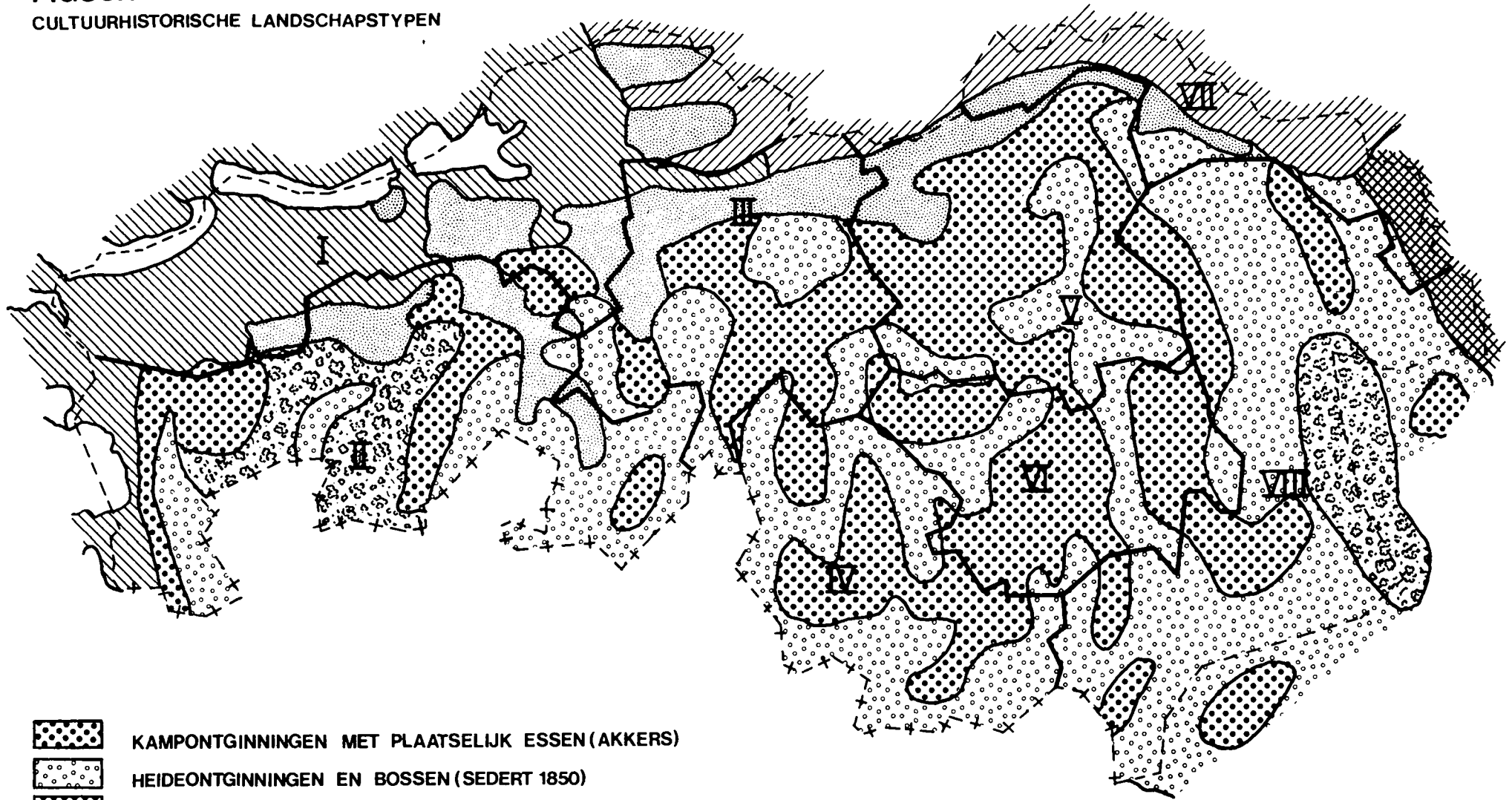
LANDSCHAP VAN DE RIVIERKLEIGRONDEN

- OUDE RIVIERKLEI
- JONGE RIVIERKLEI

VOOR VERKLARING I/T/M VIII ZIE FIG 1

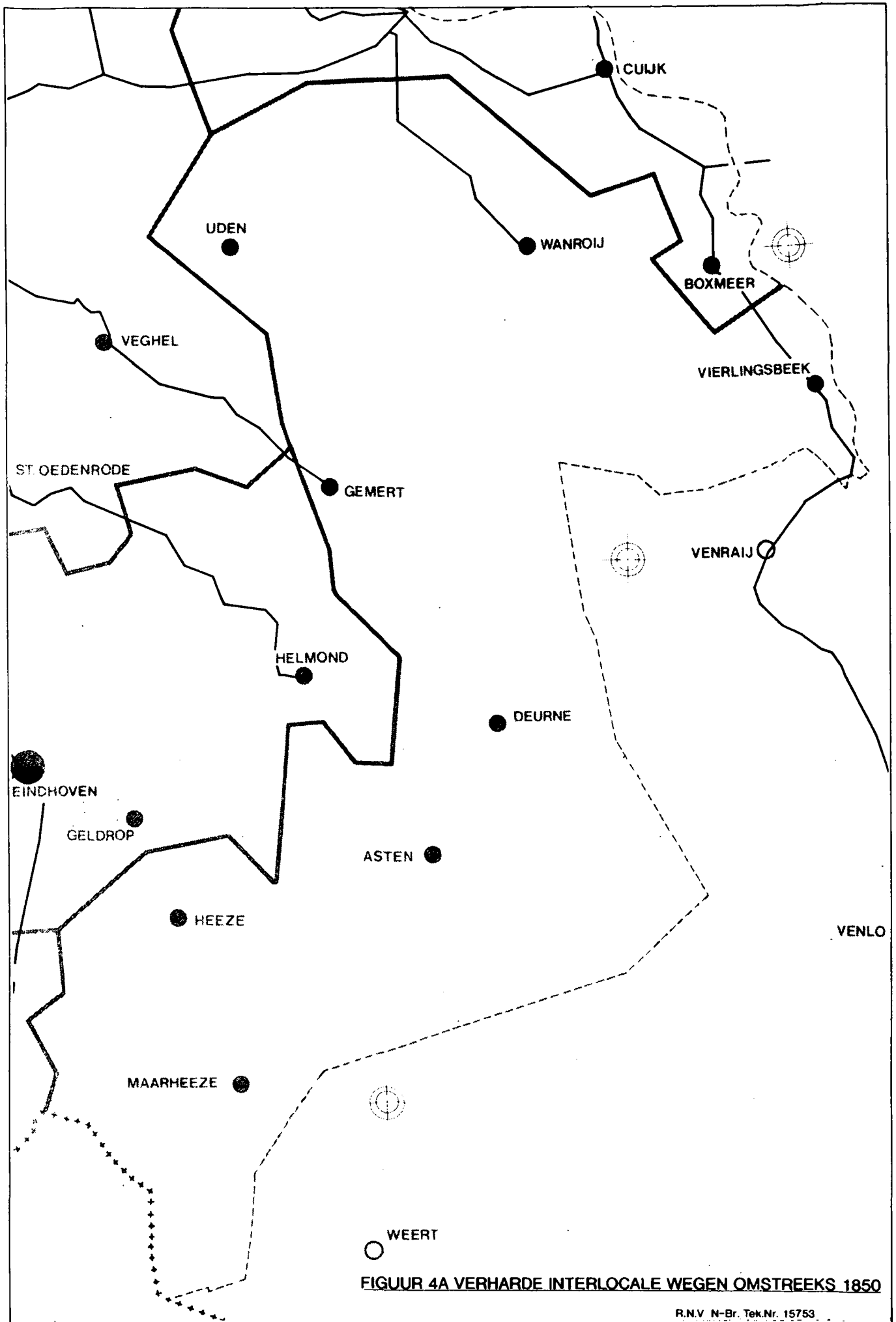
FIGUUR 3

CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPSTYPEN

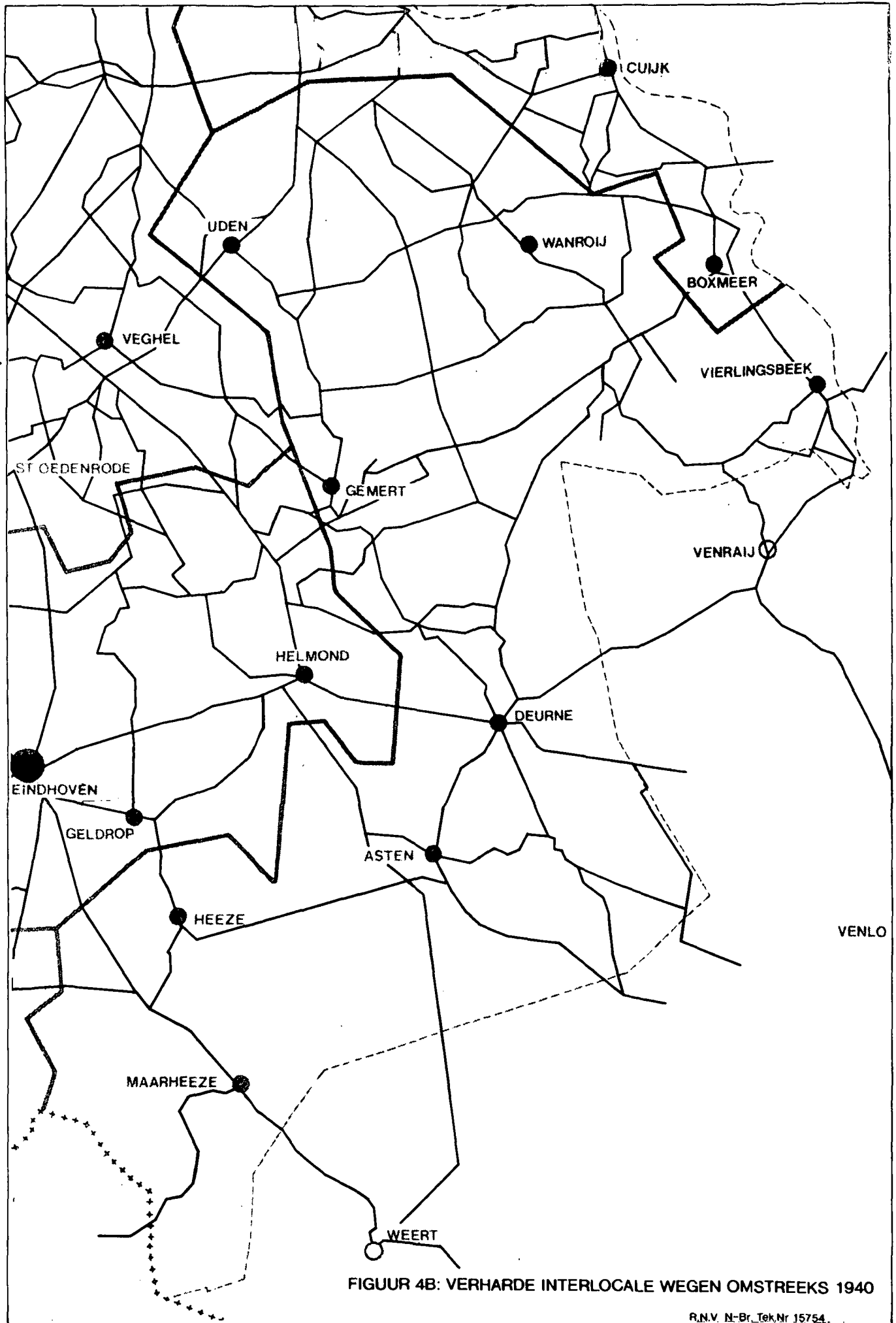

- KAMPONTGINNINGEN MET PLAATSELIJK ESSEN (AKKERS)
- HEIDEONTGINNINGEN EN BOSSEN (SEDERT 1850)
- RIVIER TERRASONTGINNINGEN
- STROOMRUG- EN KOMONTGINNINGEN
- VEENONTGINNINGEN
- VEENKOLONIËN
- JONGE ZEEKLEIPOLDERS

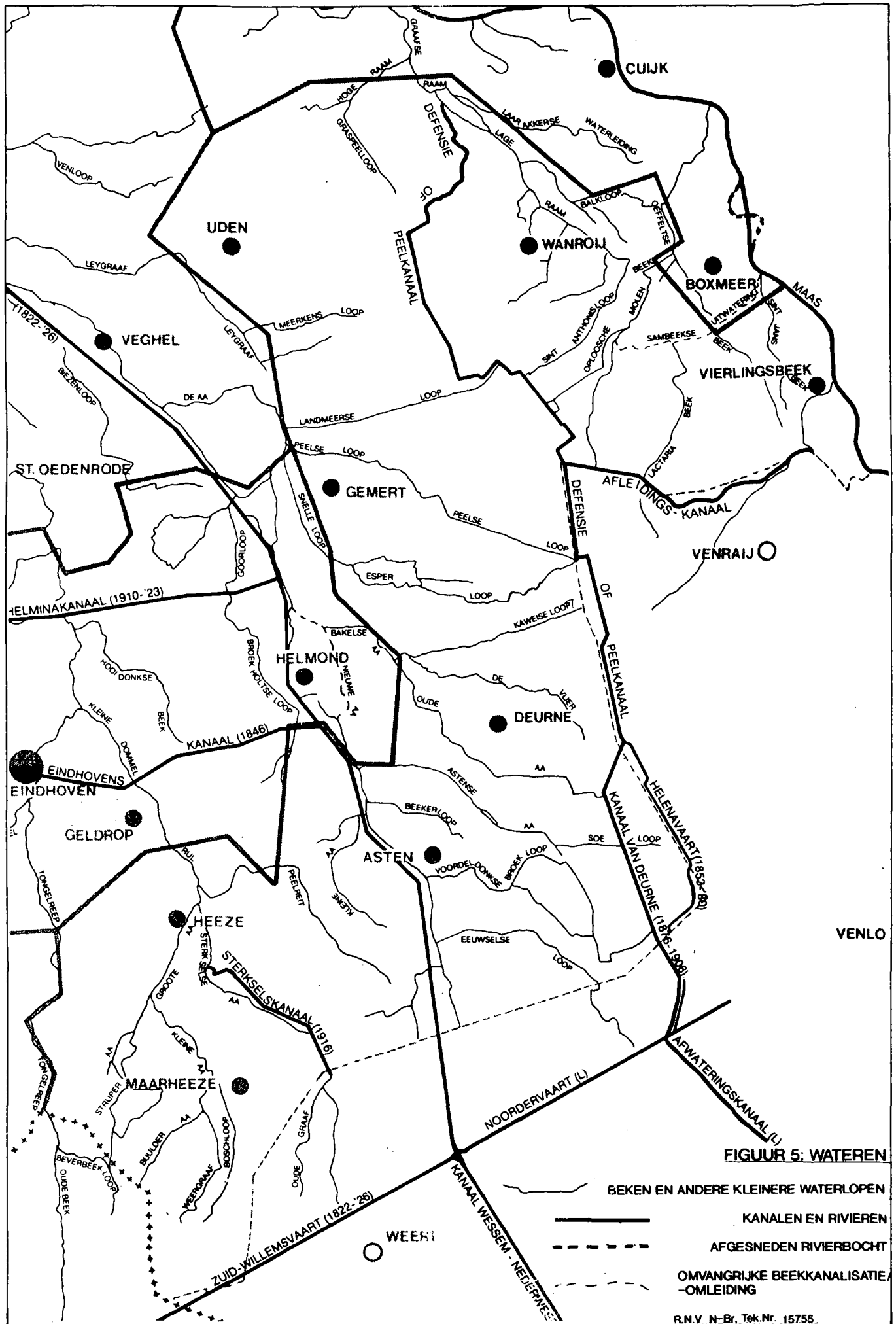
- - - - PROVINCIEGRENNS
+ - + - RIJKSGRENNS

FIGUUR 4A VERHARDE INTERLOCALE WEGEN OMSTREEKS 1850

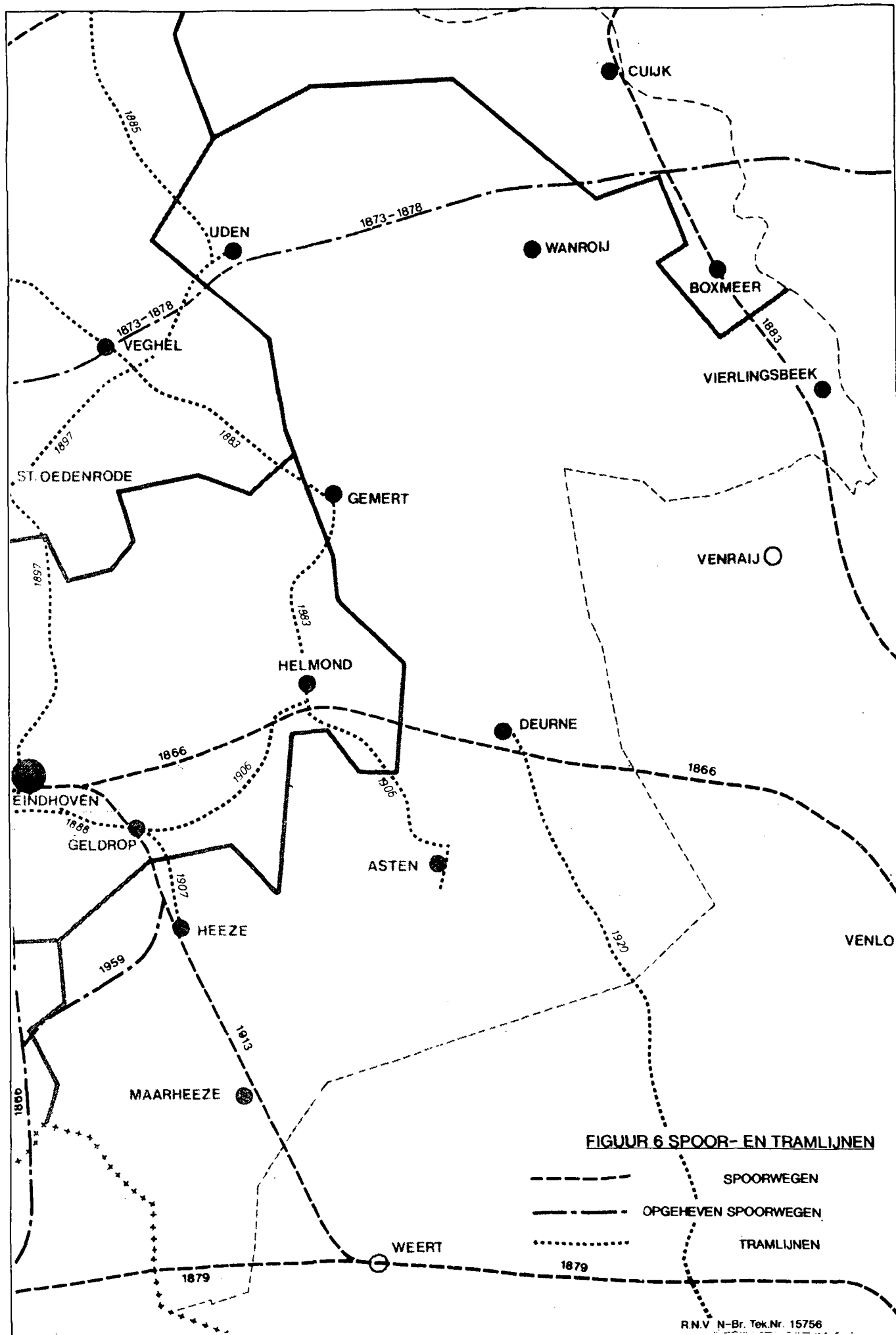

FIGUUR 4B: VERHARDE INTERLOCALE WEGEN OMSTREEKS 1940

FIGUUR 5: WATEREN

- BEKEN EN ANDERE KLEINERE WATERLOPEN
- KANALEN EN RIVIEREN
- AFGESNEDEN RIVIERBOCHT
- OMVANGRIJKE BEEKKANALISATIE-OMLEIDING

FIGUUR 6 SPOOR- EN TRAMLIJNEN

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
VENLO SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 52 (1856)
FIGUUR 7A

R.N.V.N.-Br Tek. Nr 15706

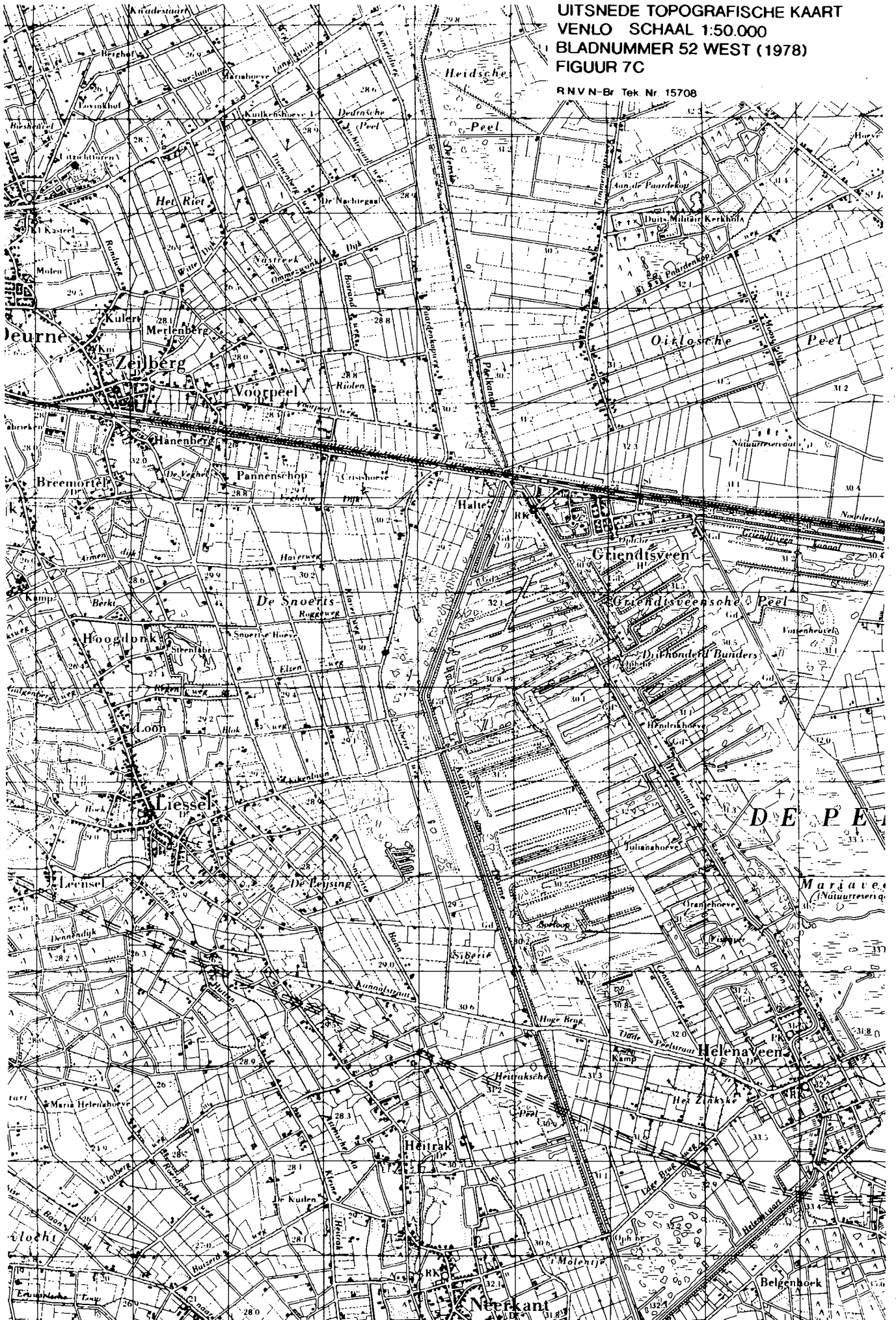
UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
VENLO SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 52 WEST (1941)
FIGUUR 7B

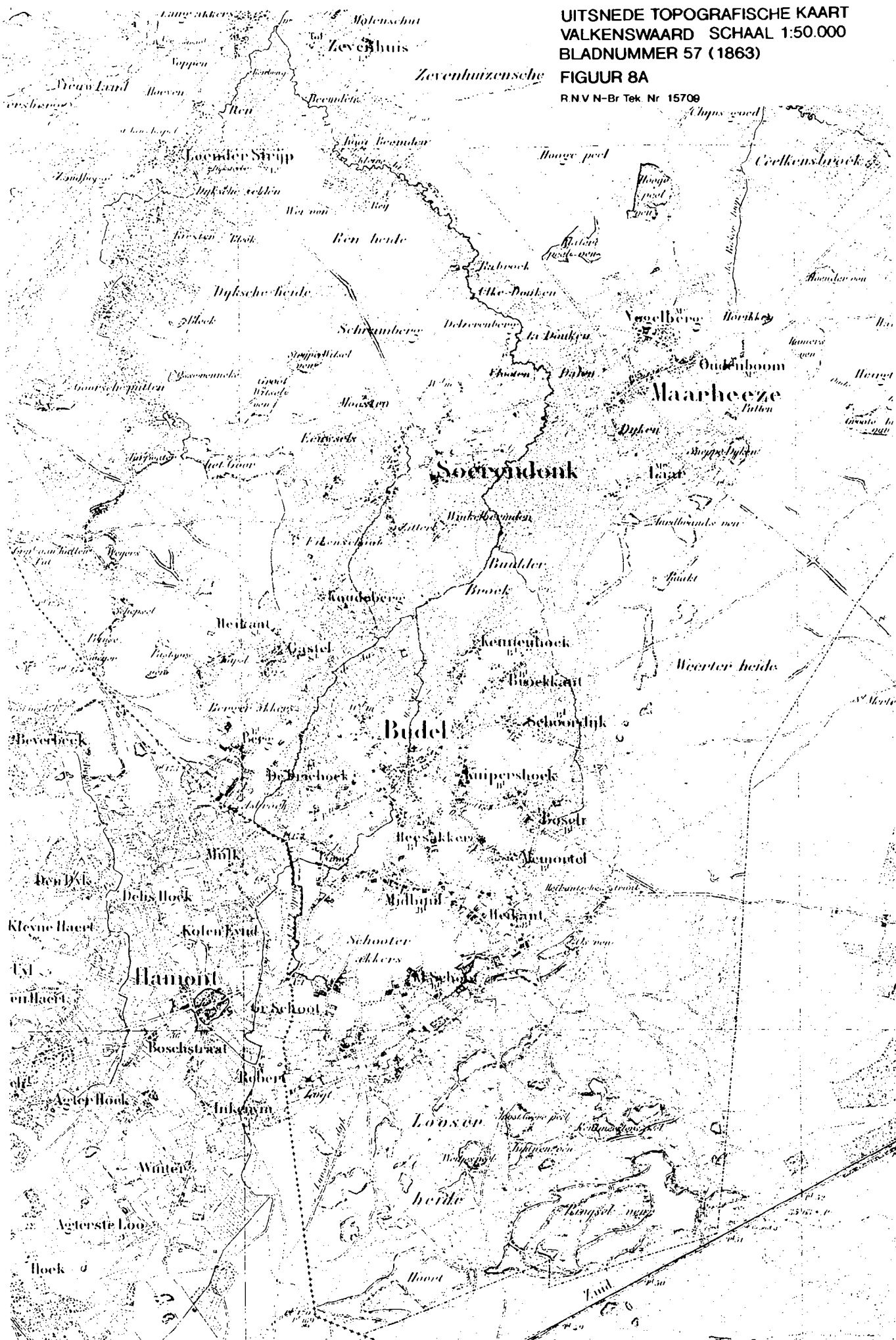
RNV N-Br Tek Nr 15707

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
VENLO SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 52 WEST (1978)
FIGUUR 7C

RNVN-Br Tek Nr 15708

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
VALKENSWAARD SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 57 OOST (1941)
FIGUUR 8B

RNVN-Br Tek. Nr. 15710

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
VALKENSWAARD SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 57 OOST (1973)
FIGUUR 8C

RNVN-Br Tek Nr. 15711

